

संस्कृत भाषा

भाग २

व्याकरणम्

कक्षा
८ र १०

संस्कृतभाषा

(व्याकरणम्-लघुसिद्धान्तकौमुदी)

(संस्कृतमाध्यमिकविद्यालयानां कृते)

कक्षा ९ र १० संयुक्त

भाग २

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

सानो ठिमी, भक्तपुर

सर्वाधिकार

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.मा सुरक्षित

पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार

प्रथम संस्करण २०४० कार्तिक

दोस्रो संस्करण २०५१

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधि सम्बन्धी कुनै
त्रुटि फेला परेमा अधिकृत वितरक (साम्रा) अथवा स्थानीय
विक्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नु हुनेछ ।

ज. शि. सा. के. लि.

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित।

विषयसूची

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१-संज्ञाप्रकरणम्	... १	२५-यङ्लुक्प्रक्रिया	... १३५
२-अच्सन्धिः	... ५	२६-नामधातवः	... १३६
३-हल्सन्धिः	... १२	२७-कण्ठ्वादयः	... १३८
४-विसर्गसन्धिः	... १८	२८-आत्मनेपदप्रक्रिया	... १३९
५-अजन्तपुंलिङ्गाः	... २०	२९-परस्मैपदप्रक्रिया	... १४१
६-अजन्तस्त्रीलिङ्गाः	... ३५	३०-भावकर्मप्रक्रिया	... १४२
७-अजन्तनपुंसकलिङ्गाः	... ३९	३१-कर्मकर्तृप्रक्रिया	... १४५
८-हलन्तपुंलिङ्गाः	... ४२	३२-उकारार्थप्रक्रिया	... १४६
९-हलन्तस्त्रीलिङ्गाः	... ५६	३३-कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया	... १४८
१०-हलन्तनपुंसकलिङ्गाः	... ६१	३४-पूर्वकृदन्तम्	... १५१
११-अव्ययानि	... ६३	३५-उणादयः	... १५६
१२-भ्वादयः	... ६५	३६-उत्तरकृदन्तम्	... १६०
१३-अदादयः	... ६३	३७-विभक्त्यर्थाः	... १६६
१४-जुहोत्यादयः	... १०३	३८-समासाः	... १७०
१५-दिवादयः	... १०८	३९-अव्ययीभावः	... १७१
१६-स्वादयः	... ११२	४०-तत्पुरुषः	... १७४
१७-तुदादयः	... ११४	४१-बहुव्रीहिः	... १८१
१८-रुधादयः	... ११९	४२-द्वन्द्वः	... १८५
१९-तनादयः	... १२२	४३-समासान्ताः	... १८७
२०-क्रयादयः	... १२५	४४-तद्धिताः	... १८८
२१-चुरादयः	... १२९	४५-अपत्याधिकारः	... १८९
२२-ण्यन्तप्रक्रिया	... १३१	४६-रक्ताद्यर्थकाः	... १९३
२३-सन्तन्तप्रक्रिया	... १३२	४७-चातुरार्थिकाः	... १९६
२४-यङ्लुक्प्रक्रिया	... १३३	४८-शेषिकाः	... १९८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४९-विकारार्थकाः	... २०४	५५-भवनाद्यर्थकाः	... २१३
५०-उगधिकारः	... २०५	५६-मत्वर्यीयाः	... २१६
५१-यदधिकारः	... २०७	५७-प्राग्दिशीयाः	... २१८
५२-उपतोरधिकारः	... २०८	५८-प्रागिवीयाः	... २२२
५३-उमधिकारः	... २०९	५९-स्वार्थिकाः	... २२५
५४-त्वतलोरधिकारः	... २११	६०-स्त्रीप्रत्ययाः	... २२७

• श्रीगणेशाय नमः •

लघुसिद्धान्तकौमुदी

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट्
५ । लण् ६ । ञमडणनम् ७ । झभञ् ८ । घढधष् ९ ।
जबगडदश् १० । खफछठथचटतव् ११ । कपय् १२ ।
शषसर् १३ । हल् १४ ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या
इतः । इकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ॥

हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥

उपदेशेऽन्यं हलित्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् ।
सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥

अदर्शनं लोपः १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्थाः ॥

आदिरन्त्येन सहेता १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ।
यथाऽणिति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमचहल्लअलित्यादयः* ॥

ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः; वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्
ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ ॥

नीचैरनुदात्तः १ । २ । ३० ॥

समाहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।
तदित्यम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ।
लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश तेषां
ह्रस्वाभावात्* ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १ । १ । ९ ॥

ताल्यादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं
तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (ऋलृवर्णयोर्विध्यः सावर्ण्यं वाच्यम्) ।
अकुल्विसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरषाणां
मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जमङ-
णनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठो-
ष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ।
नासिकाऽनुस्वारस्य* । यत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।
आद्यः पञ्चत्रया—स्पृष्टेपत्स्पृष्टेपद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र
स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईषद्विवृत-
मूष्मणाम् । विवृतं खराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् ।
प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशत्रया—विवारः
संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तो-
ऽनुदात्तः खरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । ह्रस्वः
संवारा नादा घोषाश्च । वर्णाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्प-
प्राणाः । वर्णाणां द्वितीयचतुर्थी शलश्च महाप्राणाः । कादयो
मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तःस्थाः । शल ऊष्माणः । अचः
खराः । * क ख इति कखाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृशो जिह्वा-
मूलीयः । प फ इति पफाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृश उपध्मा-
नीयः । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च
सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कु चु णु तु

पु एते उदितः । तदेवम्—अ इत्यथदशानां संज्ञा । तथेकारो-
कारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् ।
अनुमासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा; तेनाननुनासिकास्ते
द्वयोर्द्वयोस्संज्ञाः ॥

परः संनिकर्षः संहिता १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥

अग्निभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

सुमिडन्तं पदम् १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिडन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्

अथाचूस्निधः

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य
इति स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य
बोध्यम् ॥

स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुधृप् उपास्य इति
जाते ॥

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥

अन्वः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
द्वित्वेन सुधृधृप् उपास्य इति जाते ॥

झलां जश् झशि ८ । ४ । ५३ ॥

त्यष्टम् । इति पूर्वधकारस्य दकारः ।

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ।

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

पञ्चनिर्दिष्टोऽन्यस्याल आदेशः स्यात् । इति यकोपे
प्राप्ते (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) । सुद्वयुपास्यः । मद्भूरिः ।
धात्वशः । आकृतिः ॥

एचोऽयवायाचः ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अय् आय् आय् एते स्युरचि ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥

सप्तसंख्यी त्रिविर्यथासंख्यं स्यात् । हरये । त्रिणवे ।
नायकः । पावकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् एतौ स्तः । गव्यम् ।
नाव्यम् । (अचपरिमाणे च) । गव्यूतिः ॥

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तौत्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा
स्यात् ॥

अदेङ् गुणः १ । १ । २ ॥

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

आङ्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् ।
उपेन्द्रः । गङ्गोदकम् ॥

उपदेशोऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥

उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । ल ण्मूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥

उरण् रपरः १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः
सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिः । तत्कारः ॥

लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १ ॥

सपादसप्ताव्याथी प्रति त्रिषाद्यसिद्धा. त्रिषाद्यामपि पूर्वं
प्रति परं शाक्यमसिद्धम् । हर इह, हरायिह । त्रिष्ण इह,
त्रिष्णविह ॥

वृद्धिर्गदच् १ । १ । १ ॥

आदैच वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदैच परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्ण-
कत्वम् । गङ्गोवः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठयम् ॥

एत्येधन्यूठसु ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णदेजाद्योरेत्येधन्योरुटि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
उपेति । उपैधते । प्रग्रौहः । एजाद्योः किम् ? उपेतः ।
मा भवान्नेदिधत् (अक्षादूहिन्त्यामुपसंख्यानम्) । अक्षौहिणी
सेना । (प्रादूहोढोढेष्वैष्येषु) । प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः ।
ग्रैषः । ग्रैष्यः । (ऋते च तृतीयासमासे) । सुखेन ऋतः
सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । (प्रवत्सतरकम्बल-
वसनार्णदशानामृणे) । प्रार्णम्, वत्सनार्णम् इत्यादि ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम्

अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु
उत् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः ॥

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्यादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

उपसर्गादिति धातौ ६ । १ । ९१ ॥

अवर्गान्तादुपसर्गादिकारादौ धातो परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
प्राच्छति ॥

एङि पररूपम् ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादिङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजने ।
उपोषति ॥

अचोऽन्त्यादि टि १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् ।
(शक्तत्वादियु पररूपं वाच्यम्) । तच्च टेः । शक्नुः ।
कर्कन्धुः । मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥

ओमाङोश्च ६ । १ । ९५ ॥

ओम आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायों
नमः । शिव एहि ॥

अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् । शिवेहि ॥

अकः सवणे दोर्घः ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दोर्घ एकादेशः स्यात् ।
दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । होतृकारः ॥

एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽत्र ।
विष्णोऽत्र ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति या प्रकृतिभावः पदान्ते ।
गोअग्रम्, गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् ? चित्रग्रग्रम् । पदान्ते
किम् ? गोः ॥

डिच्च १ । १ । ५३ ॥

डिटनेकाल्प्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥

इति प्राप्ते ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गवाग्रम्, गोऽग्रम् ।
पदान्ते किम् ? गवि ॥

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

दूराद्भूते च ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ । विष्णु
इमौ । गङ्गे अम् ॥

अदसो भात् १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमो ईशाः । रामकृष्णावम्
आसाते । मात्किम् ? अमुकेऽत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे १ । ४ । ५७ ॥

अद्वैत्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः ॥

प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥

एतेऽपि तर्थाः ॥

निपात एकाजनाङ् १ । १ । १४ ॥

एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ इन्द्रः । उ
उमेशः । 'वाक्यस्मरणयोरङित्'; आ एवं तु मन्यसे । आ एवं किल
तत् । अन्यत्र ङित्; आ ईषदुष्णम् ओष्णम् ॥

ओत् १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे १ । १ । १६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ।
विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णविति ॥

मय उजो वो वा ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उजो वो वाऽचि । किम्बुक्तम्, किम् उक्तम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधि-
सामर्थ्यान् स्वरसन्धिः । चक्रि अत्र, चक्रयत्र । पदान्ता इति
किम् ? गौर्यौ —

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
गौर्यौ । (न समामे) । वाप्यश्वः ॥

ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा । ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः ।

पदान्ताः किम् ? आर्च्छत् ॥

इत्यन्तुसन्धिः ।

अथ हल्सन्धिः

स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४० ॥

सकारतर्कयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।
रामश्चेते । रामश्चिनोति । सच्चिद् । शार्ङ्गिस्त्रय ॥

शात् ८ । ४ । ४१ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्रः, प्रश्नः ॥

शुना शुः ८ । ४ । ४१ ॥

स्तोः शुना योगे शुः स्यात् । रामषष्ठः । रामष्टीकते । पेश ।
तष्टीका । चक्रिण्डौकसे ॥

न पदान्ताद्गोरनाम् ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्ताद्वर्गात्परस्यानामः स्तोः शुर्न स्यात् । षट् सन्तः ।
षट् ते । पदान्तात्किम् ? ईद्रे । टोः किम् ? सर्पिष्टम् ।
(अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्) । षण्णाम् । षण्णवतिः ।
षण्णगर्यः ॥

तोः षि ८ । ४ । ४३ ॥

न शुत्वम् । सन्धः ॥

श्लं जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते श्लं जशः स्युः ॥ वागीशः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारिः, एतद् मुरारिः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) तन्मात्रम् ।
चिन्मयम् ॥

तोर्लि ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परस्वर्गः । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति ।
नस्यानुनासिको लः ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वस्वर्गः ॥

तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७ ॥

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणान्यवहितस्य
परस्य ज्ञेयम् ॥

आदेः परस्य १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोधम् । इति सस्य थः ॥

झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य झरो वा लोपः सवर्णे झरि ॥

खरि च ८ । ४ । ५५ ॥

खरि झलं चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् ।
उत्तम्भनम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य वा पूर्वस्वर्गः । नादस्य घोषस्य संवारस्य
महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्धरिः, वाग्हरिः ॥

शश्लोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥

अयः परस्य शस्य शो वाऽटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य इचुत्वेन
जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तच्शिवः ।
(अयममीति वाच्यम्) तच्छ्लोकेन ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरि वन्दे ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥

तस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते ।
झलि किम् ? मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥

स्यथम् । शान्तः ॥

वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥

त्वङ्करोषि, स्वं करोषि ॥

मो राज्ञि समः कौ ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्याद् । सम्राट् ॥

हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य मो वा । किम् हल्यति, किं हल्यति ॥
(यवलापरे यवला वा) । कियँ हः, किं हः । कियँ हल्यति, किं
हल्यति । कियँ ह्रादयति, किं ह्रादयति ॥

नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे मस्य नो वा । किन् हुते, किं हुते ॥

आद्यन्तौ टकितौ १ । १ । ४६ ॥

टिक्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ८ । ३ । २८ ॥

वा स्तः । (च यो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्) ।

ङः सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुङ्वा । षट्सन्तः, षट् सन्तः ॥

नश्च ८ । ३ । ३० ॥

नान्तात्परस्य सस्य धुङ्वा । सन्त्सः, सन्सः ॥

प्राङ्क् षष्ठः, प्राङ्शष्ठः, प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ् षष्ठः, सुगण्ट् षष्ठः,
सुगण् षष्ठः ॥

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥

पदान्तस्य नस्य शे परे तुक्वा । सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः,
सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुट् ।
प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नद्युतः ॥

समः सुटि ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः सुटि ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः । (संपुंकानां सो
वक्तव्यः) । सँर स्कर्ता, संस्कर्ता ॥

पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुमो रुः । पुँ स्कोकिलः, पुंस्कोकिलः ॥

नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः; न तु प्रशान्शब्दस्य ॥

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥

खरि । चकिँआपस्व, चकिँआपस्व । अप्रशान् किम् ? प्रशान्
तनोति । पदस्येति किम् ? हन्ति ॥

नृन् पे ८ । ३ । १० ॥

नृनित्यस्य र्वा पे ॥

कुधोः ँ क ँ पौ च ८ । ३ । ३७ ॥

कधर्गे पधर्गे च विसर्गस्य ँ क ँ पौ स्तः, चाद्विसर्गः ।
नृँ ँ पाहि नृँः पाहि, नृँ ँ पाहि, नृः पाहि । नृन्याहि ॥

वस्य परमाग्नेडितम् ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परमाग्नेडितं स्यात् ॥

कानाम्नेडिते ८ । ३ । १२ ॥

कानकारस्य रु. स्यादाम्नेडिते । काँस्कान्, कांस्कान् ॥

छे च ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे तुक् । शिवच्छाया ॥

पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग् वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥

इति ह्रस्वन्विः ॥

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥

खरि । विष्णुखाता ॥

वा शरि ८ । ३ । ३६ ॥

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते, हरिःशेते ॥

ससजुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरः स्यादप्लुतेऽति । शिवो ऽर्च्यः ॥

हशि च ६ । १ । ११४ ॥

तया । शिवो वन्धः ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥

एतत्पूर्वस्य रायदेशोऽशि । देवा इह, देवायिह । भोस्
भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः । ते पां रोर्यत्वे कृते ॥

हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्दलि । भो देशः । भगो
नमस्ते । अघो याहि ॥

रोऽसुपि ८ । २ । ६९ ॥

अहो रेकादेशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः ॥

रो रि ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥

ढ्रेऋयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । पुना रमते । हरी
रम्भः । शम्भू राजते । अणः किम् ? तृढः । वृढः । मनस् रथ
इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते—

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
पूर्वत्रासिद्धमिति रो रीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे ।
एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम् ? एषको रुद्रः । अनञ-
समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् ? एषोऽत्र ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥

स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादचेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमा-
मन्त्रिङ्गि प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

अथ षड्लिङ्गेषु अजन्तपुल्लिङ्गाः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूप
प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥

कृत्तद्धितातौ समासाश्च तथा स्युः ॥

स्वौजसमौट्ठष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य-
स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४ । १ । २ ॥

सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया ।
रा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी ।
ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी ।
ङि ओस् सुप् इति सप्तमी ।

इयाप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥

प्रत्ययः ३ । १ । १ ॥

परश्च ३ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः
प्रत्ययाः स्युः ॥

सुपः १ । ४ । १०३ ॥

सुपर्वाणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि स्युः ॥

द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

विरामोऽवसानम् १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । इत्वविसर्गौ । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ।

इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६ । १ । १०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । रामो ॥

बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥

चुट् १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चुट् इतौ स्तः ॥

विभक्तिश्च १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥

न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥

विभक्तिस्थस्तवर्गसमा नेतः । इति सस्य नेत्वम् । रामाः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४१ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं
स्यात् ॥

एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः ६ । १ । ६९ ॥

एङन्तादूधस्वान्ताच्चाङ्गाद्गल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे राम ।
हे रामौ । हे रामाः ॥

अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥

अकोऽप्यत्रि पूर्वस्यमेकादेशः । रामम् । रामौ ॥

लशक्वतद्धिते १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गा इतः स्युः ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्त्वस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलि तैश्च
व्यवधानेऽपि रपाम्यां परस्य नस्य णः समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥

नस्य णो न । रामान् ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥

अदन्ताद्वादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥

यत्रादौ सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ॥

अतो भित्त ऐस् ७ । १ । ९ ॥

अनेकाल्शिन्सर्वस्य । रामैः ॥

डेर्यः ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गान्तरस्य डेर्यदेशः ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यन्त्यश्रयविधौ । इति स्थानि-
वत्त्वात् सुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ॥

बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥

अत्रादौ बहुवचने सुप्पतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः । सुपि
किम् १ पचष्वम् ॥

वाऽवसाने ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलं चरो वा । रामात्, रामाद् । रामाभ्याम् ।
रामेभ्यः । रामस्य ॥

ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥

अतोऽङ्गस्यैकारः । रामयोः ॥

हस्वनद्यापो नुद् ७ । १ । ५४ ॥

हस्वान्ताद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः ॥

नामि ६ । ४ । ३ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे । रामयोः । सुपि-
एत्वे कृते ।

आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५९ ॥

इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य
मूर्धन्यादेशः । ईपद्विवृणस्य सस्य तादृश एव णः । रामेषु ।
एवं कृष्णादयोऽप्यदन्ताः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥

सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत्
त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिथनाख्यायाम् । अन्तरं बहि-
र्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि
युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥

जसः शी ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाङ्गात्सर्वदिशः ।
सर्वे ॥

सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै । सर्वस्मै ॥

उसिङ्योः सात्स्मिनौ ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः । एत्व-
षत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽ-
प्यदन्ताः ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ ।
उभाम्याम् ३ । उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । उभयशब्दस्य
द्विवचनं नास्ति । उभयः । उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन ।
उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । उभयस्मात् । उभयेभ्यः ।
उभयस्य । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । उभयेषु ॥ इतरडतमौ
प्रत्ययौ, प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः ॥ नेम
इत्यर्थे ॥ समः सर्वपर्यायस्तुल्यपर्यायस्तु न, यथासंख्यमनुदेशः
समानामिति ज्ञापकात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् १ । १ । ३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां च सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र
या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वाः । असंज्ञायां किम् ?
उत्तराः कुरवः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यव-
स्थायां किम् ? दक्षिणा गायकाः, कुशल इत्यर्थः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । स्त्रे,
स्त्राः; आत्मीयाः, आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्त्राः;
ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः २ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्धेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि
वा । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे, अन्तरा
वा शाटकाः, परिधानीया इत्यर्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्बोः स्मात्स्मिनी वा स्तः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्वक्तृपयनेमाश्च १ । १ । ३३ ।

एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः ॥ तयः प्रत्ययः ।
द्वितये, द्वितयाः । शेषं रामवत् ॥ नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥
(तोयस्य ङित्ठु वा) । द्वितोयस्मै, द्वितीयायेत्यादि । एवं
तृतीयः ॥ निर्जरः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

अजादी विभक्तौ । (प.) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य
च । (प.) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । (प.) एकदेशविकृत-
मन्यवत् । इति जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरस
इत्यादि । पक्षे हलादी च रामवत् ॥ विक्षपाः ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णादीर्घो न स्यात् । विक्षपौ ।
विक्षपाः । हे विक्षपाः । विक्षपाम् । विक्षपौ ॥

मुडनपुंसकस्य १ । १ । ४३ ॥

स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात् ॥

यचि भम् १ । ४ । १८ ॥

यादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु
पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा
ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च ॥

अङ्गो धातोः ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भत्याङ्गस्य लोपः । अलोऽ-
न्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं
शङ्खप्मादयः ॥ धातोः किम् १ हाहान् ॥ हरिः । हरी ॥

जसि च ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः । हरयः ॥

ह्रस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥

शेष इति स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिबर्जं
विसंज्ञम् ॥

आडो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याडो ना स्यादस्त्रियाम् । आडिति टासंज्ञा ।
हरिणा । हरिभ्याम् ३ । हरिभिः ॥

घेडिति ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञस्य डिति सुपि गुणः । हरये । हरिभ्यः २ ।

डसिडसोश्च ६ । १ । ११० ॥

एडो डसिडसोरति पूर्वरूपमेकादेशः । हरेः २ । हर्योः २ ।
हरीणाम् ॥

अच्च घेः ७ । ३ । ११९ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरौत्, घेरच्च । हरौ । हरिषु । एवं
कव्यादयः ॥

अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥

सत्पुत्रस्यानङ् आदेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ग उपधासंज्ञः ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्पृक्तं हल् ६।१।६८ ॥
हल्ङ्याभ्यो दीर्घो यौ ङ्याभ्यो तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतद-
पृक्तं हल् लुप्यते ।'

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८।२।७ ॥
प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥

सख्युरसम्बुद्धौ ७।१।९२ ॥
सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानं णिद्रत्स्यात् ॥

अचो ञ्णिति ७।२।११५ ॥
अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्भिति णिति च परे । सखायौ । सखायः ।
हे सखे । सखायम् । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यन्तपरस्य ६।१।११२ ॥
खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृत्यणादेशाभ्यां परस्य
असिद्धसोरत उः । सख्युः ॥

औत् ७।३।११८ ॥
इतैः परस्य डेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥

पतिः समास एव १।४।८ ॥
धिसंज्ञः । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

बहुगणवतुडति संख्या १।१।२३ ॥
डति च १।१।२५ ॥
डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

षड्भ्यो लुक् ७।१।२२ ॥
जशसोः ॥

प्रत्ययस्य लुक्लुपः १ । १ । ६१ ॥

लुक्लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति
गुणे प्राप्ते ॥

न लुमताऽङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥

लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ ।
कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । युस्मदस्मत्षट्-
संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥

त्रैश्रयः ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । त्रिषु ।
गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणाम् ॥

त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारो विभक्तौ । (द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः) द्वौ २ ।
द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ ॥ पाति लोकमिति पपीः सूर्यः ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

पप्यौ २ । पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ ।
पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः २ । पप्योः । दीर्घत्वाच्च
लुट्, पप्याम् । द्वौ तु सबर्गदीर्घः, पपी । पप्योः । पपीषु । एवं
वातप्रभ्यादयः ॥ बहुवचनं श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥

यू स्यात्स्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यलीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथमलिङ्गग्रहणं च) ।

पूर्व स्यात्स्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

अम्बार्थनद्योर्द्वयः ७ । ३ । १०७ ॥

सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥

आप्नधाः ७ । ३ । ११२ ॥

नपन्तात्परेषां जिहामाडागमः ॥

आटोऽच ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे बुद्धिरेकादेशः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः ।
बहुश्रेयसीनाम् ॥

डेराग्नधाम्नीम्यः ७ । ३ । ११६ ॥

नपन्तादावन्ताकीशब्दाच्च परस्य डेराम् । बहुश्रेयस्याम् ।
शेषं परीवत् ॥ अडयन्तत्वान्न सुलोपः । अतिश्रुमीः । शेषं
बहुश्रेयसीवत् ॥ प्रथीः ॥

अचि श्नुधातुभ्रवां ग्नोरियडुवङ्गौ ६ । ४ । ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णान्तस्य धातोर्ध्व इत्यस्य चाङ्गस्ये-
यडुवङ्गौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥

धातव्यवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये । प्रथ्यौ । प्रथ्यः ।
प्रथ्यम् । प्रथ्यौ । प्रथ्यः । प्रथ्यि । शेषं परीवत् । एवं ग्रामणीः ।
ज्ञौ तु ग्रामण्याम् ॥ अनेकाचः किम् ? नीः । नियौ । नियः ।

अमि शसि च परत्वादियङ्, नियम् । डेराम्; नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य
किम् ? सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥

गतिश्च १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
यण् नेष्यते) । शुद्धधियौ ॥

न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोरचि सुपि यण् । सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सुख-
मिच्छतीति सुखीः । सुतीः । सुख्यौ । सुयौ । सुख्युः । सुयुः ।
शेषं प्रधीवत् । शम्भुर्ह्रिवत् । एवं भान्वादयः ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने
क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥

ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङौ सर्वनामस्थाने च । इति प्राप्ते —

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥

अप्तन्तृष्वसुनप्तनेष्टृत्वष्टृक्षतृक्षोत्पोत्प्रशास्तृणाम्
६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा ।
क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टून् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्टा । क्रोष्टे ॥

अत उत् ६ । १ । १११ ॥

अतो ङसिङसोरिति उदेकादेशः । रपरः ॥

रात्सस्य ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रस्य विसर्गः ।
क्रोष्टुः २ । क्रोष्टोः २ । (नुमचिरतृज्ज्वावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रति-
पेधेन) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । पक्षे ह्रस्वौ च शम्भुवत् ॥
ह्रह्रः । ह्रह्रौ । ह्रह्रः । ह्रह्रम् इत्यादि ॥ अतिचमूशब्दे तु नदीकार्य
विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वः । अतिच-
मूनाम् ॥ खलः ॥

ओः सुपि ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो
धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि सुपि । खल्वौ ।
खल्वः । एवं सुत्वादयः ॥ खभूः । खमुवौ । खमुवः ॥ वर्षाभूः ॥

वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥

अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वावित्यादि ॥ दन्भूः ।
(दन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) । दन्भ्वौ । एवं करभूः ॥
धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । (अत्रर्णान्नस्य णत्वं
वाच्यम्) । धातणाम् । एवं नप्त्रादयः ॥ नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्ति-
पक्षे नियमार्थम् । तेनेह न । पिता । पितरौ । पितरः । पितरम् ।
शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः । ना । नरौ ॥

नृ च ६ । ४ । ६ ॥

अस्य नामि वा दीर्घः नृणाम् । नृणाम् ॥

गौतो णित् ७ । १ । ९० ॥

ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं णिट् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽमृशसोः ६ । १ । ९३ ॥

औतोऽमृशसोरचि आकार एकादेशः । गम् । गावौ ।

गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥

रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥

अस्याकारादेशो हलि विभक्तौ । राः । रायौ । रायः ।

राभ्यामित्यादि । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ॥

इत्यष्टमपुंलिङ्गाः ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

रमा ।

औड आपः ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्तेः

संज्ञा । रमे । रमाः ॥

सम्बुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ् ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः ।

हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ॥

आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥

आङि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

याङायः ७ । ३ । ११३ ॥

आपो ङितो याट् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्यः ।

रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु ॥ एवं
दुर्गाभिकादयः ॥

सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्त्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥

आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् स्यादापश्च द्वस्त्वः । सर्वस्यै ।

सर्वस्याः । सर्वसाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् ॥ एवं विश्वादय

आबन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ॥

सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । तोयस्येति वा
सर्वनामसंज्ञा । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ॥ एवं तृतीया ॥ अम्भार्येति
ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ जरा । जरसौ इत्यादि ।
पक्षे रमावत् ॥ गोपाः, विश्वपावत् ॥ मतोः । मत्या ॥

डिति इस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयङ्बुवङ्स्थानौ श्रीशब्दभिन्नौ नित्यश्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ
चेवर्णोवर्णौ, क्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो डिति । मत्यै, मतये ।
मत्याः २ । मतेः २ ॥

इदुद्भयाम् ७ । ३ । ११७ ॥

इदुद्भ्यां नदीसंज्ञकाभ्यां परस्य डेराम् । मत्याम्, मतौ । शेषं
हरिवत् ॥ एवं बुद्भयादयः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसु ७ । २ । ९९ ॥

श्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥

अचि रश्चतः ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतसु एतयोर्श्चकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घो-
त्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः
षामि नुट् ॥

न तिसृचतसु ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु ॥ द्वे । द्वे ।
द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ गौरी । गौर्ध्वी ।

गौर्यः । हे गौरि । गौर्यै । इत्यादि ॥ एवं नद्यादयः ॥ लक्ष्मीः ।
शेषं गोरीवत् ॥ एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्री ॥

स्त्रियाः ६ । ४ । ७९ ॥

अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाग्शतोः ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम् ।
स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् ।
स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

नेयडुवङ्स्थानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥

इयङ्नुवङोः स्थितिर्योस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री ।
हे श्रीः । श्रियै, श्रिये । श्रियाः, श्रियः ॥

वामि १ । ४ । ५ ॥

इयङ्नुवङ्स्थानौ स्त्र्यण्यौ यू वामि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री ।
श्रीणाम्, श्रियाम् । श्रियि, श्रियाम् ॥ घेनुर्मतिवत् ॥

स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रीयाची कोष्टशब्दस्तु जन्तवद्रूपं लभते ॥

ऋन्तेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥

ऋन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । कोष्टी गोरीवत् । भूः
श्रीवत् ॥ स्वयम्भूः पुंवत् ॥

न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥

ढीम्टापौ न स्तः ॥

स्वस्त्रा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

स्वस्त्रा । स्वस्त्रासौ ॥ माता पितृवत् । शसि मातृः ॥ द्यौर्गोवत् ।

राः पुंवत् । नौर्गोवत् ॥

इत्यजन्तस्त्रीकः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्त्वमोरम् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् ।

एङ्हास्वादिति हल्लोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ।

क्लीबादौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

यस्येति च ६ । ४ । १४८ ॥

ईकारे तद्धिते च परे भस्येर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यल्लोपे प्राप्ते

(औङः इयां प्रतिषेधो वाच्यः) । ज्ञाने ॥

जशसोः शिः ७ । १ । २० ॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥

झन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य जुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ।

मिदचोऽन्यात्परः १ । १ । ४७ ॥

अचां मध्ये योऽन्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्यात् ।
उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ एवं धन-
वनफलादयः ॥

अद्वितरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् ॥

टेः ६ । ४ । १४३ ॥

डिति भस्य टेलोपः । कतरत्, कतरद् । कतरे । कतराणि ।
हे कतरत् । शेषं पुंवत् ॥ एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् ।
अन्यतरत् । अन्यतमस्य त्वन्यतममित्येव । (एकतरात्प्रतिषेधो
वक्तव्यः) । एकतरम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥

अजन्तस्येत्येव । श्रीं ज्ञानवत् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥

लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि ।
न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे,
हे वारि । घेडितीति गुणे प्राप्ते । (वृद्धौ चत्तुश्च द्वावगुणेभ्यो
नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुम-
चिरेति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदात्तः ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्थादादावचि ॥

अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योऽन् तस्या-
कारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः । दध्नोः । दध्नोः ॥

विभाषा द्विभ्योः ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योऽन् तस्यावयवस्य
लोपो वा स्यात् द्विभ्योः परयोः । दध्नि, दध्निः । शेषं वारिवत् ॥
एवमस्थिसक्थ्यक्षि ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं कर्त्तव्यं पुंवद्वा टादा-
वचि । सुधिया, सुधिनेत्यादि ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो,
हे मधु ॥ सुष्ठु । सुष्ठुनी । सुष्ठुनि । सुष्ठुनेत्यादि ॥ धातु । धातुणी ।
धातुणि । हे धातः, हे धातु । धातूणाम् ॥ एवं ज्ञात्रादयः ॥

एच इग्रस्त्रादेशे १ । १ । ४८ ॥

आदिष्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगोव स्यात् । प्रयु । प्रयुनी ।
प्रयुनि । प्रयुनेत्यादि ॥ प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा ।
एकदेशविकृतमन्यवत् । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् ॥ सुनु ।
सुनुनी । सुनुनि । सुनुनेत्यादि ॥

ह्रस्ववन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः

हो ढः ८ । २ । ३१ ॥

इस्य ढः स्याञ्जलि पदान्ते च । लिट्, लिङ् । लिहौ ।
लिहः । लिङ्भ्याम् । लिट्सु, लिङ्सु ॥

दादेर्धातोर्घः ८ । २ । ३२ ॥

ञलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः ॥

एकाचो वशो भष् क्षण्तस्य स्त्वोः ८ । २ । ३७ ॥

धात्वययत्रस्यैकाचो क्षण्तस्य वशो भष् से च्चे पदान्ते
च । धुक्, धुग् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥

वा दुहमुहण्डुहणिहाम् ८ । २ । ३३ ॥

एषां इस्य वा घो ञलि पदान्ते च । धुक्, धुग्; धुट्,
धुङ् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम्, धुङ्भ्याम् । धुक्षु, धुट्सु,
धुङ्सु ॥ एवं मुक्, मुग् इत्यादि ॥

धात्वादेः षः सः ६ । १ । ६४ ॥

स्तुक्, स्तुग्; स्तुट्, स्तुङ् । एवं स्निक्, स्निग्; स्निट्,
स्निङ् ॥ विश्ववाट्, विश्ववाङ् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः ।
विश्ववाहम् । विश्ववाहौ ॥

इग्यणः संप्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

बाह ऊठ् ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य बाहः संप्रसारणमूठ् ॥

संप्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः । एत्येधत्यूठ्खिति वृद्धिः ।
विश्वौहः, इत्यादि ॥

चतुरनडुहोरासुदात्तः ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

सावनडुहः ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात् सौ परे । अनड्वान् ॥

अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥

हे अनड्वन् । हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनडुहः ।

अनडुहा ॥

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य वंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्या-
मित्यादि ॥ सान्तेति किम् ? विद्वान् । पदान्ते किम् ? अस्तम् ।
ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥

साड् रूपस्य सहेः सम्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट्, तुराषाड् ।
नरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥

दिव औत् ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्योत्पत्तौ । सुद्यौः । सुदिनौ ॥

दिव उत् ६ । १ । १३१ ॥

दिवाऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि ॥
चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥

ण्य आमो नुडागमः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥

अचो रषाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
चतुर्णाम्, चतुर्णाम् ॥

रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥

रोरेव विसर्गः सुपि । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्थम् ॥

मो नो धातोः ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः पदान्ते । प्रशान् ॥

किमः कः ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । कः । कौ । के, इत्यादि । शेष
सर्वत्र ॥

इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥

अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥

दश्च ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे ॥ त्यदादेः
सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥

अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः ।
अनेन ॥

हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोप आबि हलादौ । नानर्थकेऽलो-
ऽस्यविधिरनभ्यासविकारे ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविशान्त इव स्यात् । सुपि
चेति दीर्घः । आभ्याम् ॥

नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस् ऐस् न । एभिः । अस्मै । एभ्यः ।
अस्मात् । अस् । अनयोः । एवाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥

द्वितीयाटोस्त्वेनः २ । ४ । ३४ ॥

इदमेतदोस्त्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विधातुमुगात्तस्य कार्यान्तरं
विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणमधीतमेनं
छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुन्नेनयोः प्रभूतं स्वमिति ॥
एनम् । एनौ । एनान् । स्नेन । एनयोः । एनयोः ॥ राजा ॥

न डिसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न डौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (डानुत्तरपदे
प्रतिषेधो वक्तव्यः) । महानिष्ठः । राजानौ । राजानः । राज्ञः ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २ ॥

सुग्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽ-
सिद्धो नान्यत्र—राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं
च न । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञि, राजनि । राजमु ॥
यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

न संयोगादमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥

वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना ।
यज्वभ्याम् ॥ ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ॥

इन्हनपूर्वार्थम्णां शौ ६ । ४ । १२ ॥

एषां शास्त्रोपधाया र्द्वौ नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते —

सौ च ६ । ४ । १३ ॥

इनादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ । वृत्रह । हे
वृत्रहन् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य
प्रानिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः । वृत्रहणौ ॥

हो हन्तेर्जिन्नेषु ७ । ३ । ५४ ॥

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् ।
वृत्रञ्जः, इत्यादि । एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् ॥

मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । अ इत् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥

अधातोर्गुणितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवद्-
भ्याम् । तृताभावे मघवः । सुटि राजवत् ॥

अधुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥

अनन्तानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणम् । मघोनः ।
मघवभ्याम् । एवं इवन्, युवन् ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं संप्रसा-
रणम् । यूनाः । यूना । युवभ्याम् इत्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्धनित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ ।
अर्वन्तो । अर्वन्तः । अर्वद्भ्यामित्यादि ॥

पथिमध्यृक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे ॥

इतोऽन्तसर्वनामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

थो न्यः ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने ॥ पन्थाः । पन्थानो ।
पन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ७ । १ । ८८ ॥

भस्य पथ्यादेष्टेलोपः । पयः । पया । पथिभ्याम् । एवं
मथिन्, ऋभुक्षिन् ॥

ष्यान्ता षट् १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्चनूनाद्भो
नित्यं बहुवचनान्तः । पञ्च । पञ्च । पञ्चमिः । पञ्चभ्यः ।
पञ्चभ्यः । जुट् ॥

नोपधायाः ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥

अष्टन आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥

हलादौ वा स्यात् ॥

अष्टम्य औश् ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश् । अष्टम्य इति वक्तव्ये कृतात्व-
निर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ । अष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टम्यः । अष्टम्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे
अष्ट, पञ्चवत् ।

ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चां च ३ । २ । ५९ ॥

एभ्यः कित्, अञ्चेः सुप्युपदे, युजिकृञ्चोः केवलोः,
कृञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । कनावितौ ॥

कृदतिङ् ३ । १ । ९३ ॥

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ८ । २ । ६२ ॥

किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । अस्या-
सिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वम् । ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजौ
ऋत्विग्याम् ॥

युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्त-
लोपः । कुञ्चेन नस्य ङः । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ ।
युञ्जः । युग्म्याम् ॥

चोः कुः ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । सुयुक्, सुयुग्, सुयुजौ ।
सुयुभ्याम् ॥ खन् । खञ्जौ । खन्भ्याम् ॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८ । २ । ३६ ॥

झलि पदान्ते च । जश्चचर्वे । राट्, राड् । राजौ । राजः ।
राड्भ्याम् ॥ एवं विभ्राट्, देवेट्, विश्वसृट् ॥ (परौ व्रजेः षः
पदान्ते) । परावुपपदे व्रजेः किप् स्यादीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि ।
परिब्राट् । परिव्राजौ ॥

विश्वस्य वसुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे ।
विश्वाराट्, विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः । मृट् । सस्य
स्त्वुत्वेन शः । झलां जश् झशि इति शस्य जः । मृञ्जौ । मृड्भ्याम् ॥
त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

तदोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः ।
स्यौ । स्ये ॥ सः । तौ । ते ॥ यः । यौ । ये ॥ एषः । एतौ ।
एते ॥

डेप्रथमयोरम् ७ । १ । १२८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य 'डे' इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥

त्वाहौ सौ ७ । २ । ९४ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः ॥

शेषे लोपः ७ । २ । ९० ॥

एतयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ॥

युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥

औदधेतयोरात्वं लोके । युवाम् । आवाम् ॥

यूयवयौ जसि ७ । २ । ९३ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥

त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७ ॥

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

द्वितीयायाश्च ७ । २ । ८७ ॥

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥

शसो न ७ । १ । २९ ॥

आभ्यां शसो नः स्यात् । अमोऽपवादः । आदेः परस्य ।

संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥

योऽचि ७ । २ । ८९ ॥

अनयोर्वाकारादेशः स्यादनादेशोऽनादौ परतः । त्वया । मया ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥
अनयोरात्स्यादनादेशे ह्रस्वदौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥

तुभ्यमद्यौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥
अनयोर्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मयाम् ॥

भ्यसोऽभ्यम् ७ । १ । ३० ॥
आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥
आभ्याम् ङसेरत् । इत् । मत् ॥

पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥
आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्त्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥
अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥
तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

साम आकम् ७ । १ । ३३ ॥
आभ्यां परस्य साम आकं स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् ।
त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मास्तु । अस्मास्तु ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाख्ययोर्बानावौ ८ ।

१ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्बानौ इत्यादेशौ
स्तः ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ८ । १ । २१ ॥

उक्तविभयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ॥

तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥

उक्तविभयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वाऽवतु माऽपीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातुः वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्नामपि नौ हरिः ।

सोऽन्याद्दो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः ॥

(एकत्राक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकतिङ् वाक्यम् ।
ओदनं पच तत्र भविष्यति । (एते बान्नावाद्योऽनन्वादेशे वा
वक्तव्याः) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता
तत्र भक्तोऽस्ति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ सुपात्, सुपाद् । सुपादौ ॥

पादः पत् ६ । ४ । १३० ॥

पाञ्चन्दान्तं यदङ्गं भं तदङ्गवत्स्य पाञ्चन्दस्य पदादेशः ॥

सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम् ॥ अग्निमत्, अग्निमद् । अग्निमथौ ।
अग्निमथः ॥

अनिदिवां हल उपधायाः क्ङिति ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति ।
नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् । प्राञ्चौ ।
प्राश्चः ॥

अचः ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याश्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥

चौ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽश्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः ।
प्राचा । प्राग्भ्याम् ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रत्याग्भ्याम् ॥
उदङ् । उदञ्चौ ॥

उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥

उष्णन्दात्परस्य लुप्तनकारस्याश्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः ।
उदीचा । उदग्भ्याम् ॥

समः समि ६ । ३ । ९३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽश्चतौ । सम्पङ् । सम्पञ्चौ । समीचः । सम्पग्भ्याम् ॥

सहस्य सधिः ६ । ३ । ९५ ॥

तथा । सध्वङ् ॥

तिरसस्तिर्बलोपे ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताकारेऽश्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यदेशः । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिर्यग्भ्याम् ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चेतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ ।
नलोपभावादलोपो न । प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु ॥ एवं
पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः ॥ कुङ् । कुञ्चौ कुङ्भ्याम् ॥ पयामुक्, पयोमुग् ।
पयोमुचौ । पयोमुग्भ्याम् ॥ उगिस्वानुमि—

सान्तमहत्तः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने ॥ महान् । महीन्तौ । महान्तः । हे महन् ।
महद्भ्याम् ।'

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे ।
उगिस्वानुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ
महद्भ्यत् ॥ भातेर्द्धवतुः । डित्त्वसामर्प्यादभस्यापि टेलीरः । भवान् ।
भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे त्रिद्विते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे
स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतर्तुम् न । ददत्, ददद् । ददतौ । ददन्तः ॥

जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६ ॥

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च संसम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ।
जक्षत्, जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः ॥ एवं जाप्रत् । दरिद्रत् ।
शासत् । चकासत् ॥ गुप्, गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेऽनानायादृशोः कञ् स्यात् । चात् । किन् ॥

आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । तादृक्, तादृग् ।
तादृशौ । तादृशः । तादृग्भ्याम् ॥ वच्चेति षः । जश्चत्वे । विट् ।
विड् । विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥

नशेर्वा ८ । २ । ६३ ॥

नशोः कर्णोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक्, नग्, नट्, नड ।
नशौ । नशः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः किन् । घृतस्पृक्, घृतस्पृग् ।
घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः ॥ दधृक्, दधृग् । दधृथौ । दधृग्भ्याम् ॥
रत्नमुथौ । रत्नमुड्भ्याम् ॥ षट्, षड् । षड्भिः । षड्भ्यः ।
षण्णाम् । षट्सु ॥ रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तजुषो रुरिति रुत्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तयोर्भत्वोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः ।
पिपठीषौ । पिपठीर्भ्याम् ॥

नुम्विसर्जनीयश्चव्यवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य
मूर्धन्यादेशः । षट्त्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीषु, पिपठीःषु ॥
चिकीः । चिकीषौ । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु ॥ विद्वान् । विद्वांसौ ।
द्वे विद्वन् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥

वृक्षन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् ॥ विदुषः । वसुसंखिति
दः । विद्वद्भ्याम् ॥

पुंसोऽसुङ् ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । पुमान् । हे पुमान् ।
पुमांसौ । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुंषु ॥ ऋदुशनेत्यनङ् । उशना ।
उशनसौ । (अस्य सम्बुद्धौ वानङ्, नलोपश्च वा वाच्यः) । हे उशन,
हे उशनन्, हे उशनः । हे उशनसौ । उशनोभ्याम् । उशनस्तु ॥
अनेहा । अनेहसौ । हे अनेहः ॥ वेधाः । वेधसौ । हे वेधः ।
वेधोभ्याम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोरिति
सः । असौ । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । आन्त-
रतभ्यादूध्रस्वस्य उः, दीर्घस्य ऊः । अमू । जसः शी । गुणः ॥

एत ईद्वहुवचने ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईदस्य च मो बहुव्यक्तौ । अमी ।
पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्तमत्वे । अमुम् । अमू ।
अमून् । मुत्वे कृते त्रिसंज्ञायां नाभावः ॥

न मु ने ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना ।
अमूयाम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीम्यः २ । अमुष्मात् ।
अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ॥

इति इत्यन्तपुँल्लिङ्गाः ।

अथ हलन्तस्रोलिङ्गाः

नहो धः ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्याञ्जलि पदान्ते च ॥

नहिवृतिवृषिव्याधिरुचिसहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥

क्रिन्नन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत्, उपानद् । उपानहौ ।
उपानत्सु ॥ क्रिन्नन्त्वाद् कुट्टवेन घः । उष्णिक्, उष्णिग् । उष्णिहौ ।
उष्णिग्भ्याम् ॥ घौः । दिवौ । दिवः । दुभ्याम् ॥ गीः । गिरौ ।
गिरः ॥ एवं पूः ॥ चनन्नः । चतसृणाम् ॥ का । के । काः ।
सर्वावत् ॥

यः सौ ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः । इयम् । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । टाप् ।
दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । अनया । हलि लोपः ।
आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् ।
आसु ॥ त्यदाद्यत्वम् । टाप् । स्या । त्ये । त्याः ॥ एवं तद्, एतद् ॥
वाक्, वाग् । वाचौ । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥ अप्शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः । अपृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो भि ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः ।

अपाम् । अप्सु ॥ दिक्, दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ॥
त्यदादिष्विति दशेः किन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दक्, दग् । दशौ ।
दग्भ्याम् ॥ त्विदं, त्विड् । त्विषौ । त्विड्भ्याम् ॥ सप्तजुषो रुरिति
रुत्वम् । सजूः । सजुषौ । सजूर्भ्याम् ॥ आशीः । आशिषौ ।
आशीर्भ्याम् ॥ असौ । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुषा ।
अमूभ्याम् ३ । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यः २ । अमुष्याः २ ।
अमुष्योः २ । अमूप्राम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

खमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुव्, स्वनडुव् । स्वनडुही ।
चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥
वाः । वारी । वारि । वार्याम् ॥ चत्वारि ॥ किम् । के ।
कानि ॥ इदम् । इमे । इमानि ॥ (अन्वादेशे नपुंसके
एनद्वक्तव्यः) ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः ॥
अहः । विभाषा द्विश्योः । अही, अहनी । अहानि ॥

अहन् ८ । २ । ६८ ॥

अहन्तिव्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनी ।
दण्डोनि । दण्डिना । दण्डिभ्याम् ॥ सुपथि । देर्लोपः । सुपथी ।
सुपन्थानि ॥ ऊर्क्, ऊर्ग् । ऊज्जी । ऊर्जि । नरजानां संयोगः ।
तत् । ते । तानि ॥ यद् । ये । यानि ॥ एतत् । एते । एतानि ॥
गवाक्, गवाग् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाभ्याम् ॥
शकृत् । शकृती । शकृन्ति ॥ ददत् ॥

वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्व-
नामस्थाने । ददन्ति, ददति ॥ तुदत् ॥

आच्छीनघोर्नुम् ७ । १ । ८० ॥

अधर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् वा
शानघोः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम्
शीनघोः । पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ॥
धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्बिसर्जनीयेति षः । धनूषि ॥
धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पयः । पयसी ।
पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् ॥ सुप् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥
अदः । निभक्तिकार्यम् । उत्वमात्रे । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

इति षड्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथाव्ययानि

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर ।
 प्रातर । पुनर । सनुतर । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । श्रुधक् ।
 श्रुते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । यस् । दिवा । रात्रौ ।
 सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तृष्णीम् ।
 बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् ।
 नञ् । हेतौ । इद्वा । अद्वा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् ।
 क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा ।
 अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना ।
 स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अयत् ।
 अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या ।
 मुधा । पुरा । मिथो । मियस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् ।
 प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् ।
 नमस् । हिस्क् । चिक् । अथ । अम् । आम् ।
 प्रताम । प्रशान् । प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगोऽयम् ।

च। वा। इ। अइ। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। भूयस्।
 कूपत्। कुर्वत्। नेत्। चेत्। चग्। कञ्चित्। यत्र। नइ। हन्त। माकिः।
 माकिम्। नकिः। नकिम्। माङ्। नन्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। न्वै। रै।
 श्रौषट्। श्रौषट्। स्वाहा। स्वभा। तुम्। तथाहि। खड्ग। किञ्। अथो। अय।
 सुष्ठु। स्म। आदह। (उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च) अवदत्तम्।
 अहंयुः। अस्तिक्षीरा। आ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु।
 शुकम्। यथाकयाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अये। य।
 विष्णु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः ॥ तसिल्लदयः प्राक्
 पाशपः। शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोऽर्थाः।
 तसिवती। नानाञौ। एतदन्तमप्यव्ययम् ॥

कुन्मेजन्तः १।१।३९ ॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं स्मारम्। जीवसे। पिबध्वै॥

कृत्वातोमुन्कमुनः १।१।४०।

एतदन्तमव्ययम्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च १।१।४१ ॥

अविहरि ॥

अव्ययादाप्सुपः २।४।८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लृक्। तत्र शालायाम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।

वचनेषु च सर्वेषु यन् न व्येति तदव्ययम् ॥

वटि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

सगाहः, अवगाहः। मिधानम्, अपिधानम् ॥

इत्यव्ययानि।

अथ तिङन्ते भ्वादयः

लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु
पञ्चमो लकारश्छन्दोभात्रगोचरः ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो
भावे कर्तरि च ॥

वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारण-
सामर्थ्याल्लस्य नेस्वम् । भू सत्तायाम् ॥ १ ॥ कर्तृविवक्षायां
भू ल् इति स्थिते—

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्व-
मिड्वहिमहिङ् ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लोदेशाः स्युः ॥

लः परस्मैपदम् १ । ४ । ९९ ॥

लोदेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

तडानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्व-
संज्ञाऽपवादः ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १ । ४ । १०१ ॥

तिङ् उभयोः पंदयोऽन्यत्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ । १०२ ॥

लङ्प्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेक-
वचनादिसंज्ञानि स्युः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ ।
४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकयाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने
च मध्यमः ॥

अस्मद्युत्तमः १ । ४ । १०७ ॥

तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥

शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥

तिङ्शितसार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि शप् ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः । अवादेशः । भवति । भवतः ॥

झोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः । अतो गुणे । भवन्ति ।

भवसि । भवथः । भवय ॥

अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । भवामि । भवावः ।

भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि ।

युवां भवथः । यूयं भवय । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं

भवामः ॥*

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिट्स्तिबादीनां नवानां णलादयः स्युः । भू अ इति स्थिते—

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटरचि ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदि-
भूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते—

पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

ह्रस्वः ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

भवतेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि ॥

अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे क्त्वा चरः स्युर्जशश्च । क्त्वा जशः खयां चर इति
विवेकः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेशस्तिङ्गार्धधातुकसंज्ञः ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः ।
बभूव । बभूव । बभूविथ । बभूविम ॥

अनघतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनघतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥

स्यतासी ललुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो ललु

शानाद्यपवादः । ल इति लङ्लुटोर्ग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्यांऽज्या धातोरिति विहितः प्रत्य

स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात् स्युः । डिङ्स

टेर्लोपः । भविता ॥

तासस्त्योर्लोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्नेश्च सस्य लोपः स्यात्तादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः

भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः ।

लुट् शेषे च ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यद्दर्शनातोर्लुट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां वा । स्यः ।

इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः ।

भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः । भवतु ॥

तुद्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुद्योस्तातङ् या । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् ॥

लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटस्तामादयः सलोपश्च ॥

तस्यस्यमिषां तान्तन्तामः ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमास्त्युः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्हपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च ॥

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लृक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

आङुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥

लोटुत्तमस्याट् स्यात् पिच्च । हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥

ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

आनि लोट् ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः
स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः) । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । (अन्तश्शब्दस्याङ्किविधि-
णत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्) । अन्तर्भवाणि ॥

नित्यं डितः ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोऽन्त्यस्येति
सलोपः । भवाव । भवाम् ॥

अनघतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनघतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

लुङ्लङ्लङ्ङ्वङुदासः ६ । ४ । ७१ ॥

एष्वङ्गस्याद् ॥

इत्थ ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः । अभवत् ॥
अभवतान् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् ।
अभवाव । अभवाम् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ ।

३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७९ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते—

अतो येयः ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इम् । गुणः ॥

लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६ ॥

भवेत् । भवेताम् ॥

होर्जुस् ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो होर्जुस् स्यात् । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत् ।
भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङ् आर्वाधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किदाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् क्ति । स्क्रोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।

वक्ङिति च १ । १ । ५ ॥

गित्किङ्ङिनिमित्ते इत्यक्षणे गुणवृद्धा न स्तः । भूयात् ।
भूयास्तम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् ।
भूयास्व । भूयास्म ॥

लुङ् ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥

ज्लि लुङि ३ । १ । ४३ ॥

शबाचपवादः ॥

च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

गातिस्थाघुषाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापीविहेणादेशपिबती गृह्यते ॥

भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८ ॥

भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न । अभूत् ।
अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् ।
अभूव । अभूम ॥

न माङ्योगे ६ । ४ । ७४ ॥

अङ्गष्टौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा
स्म भूत् ॥

लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लङ् स्यात्
क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् ।

अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ।
 अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्य-
 तदा सुभिक्षमभविष्यत्, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अतः सार्वत-
 यगमने ॥ २ ॥ अतति ॥

अत आदेः ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । आत । आततुः । आतुः । आतिथ ।
 आतथुः । आत । आत । आतिव । आतिम । अतिता । अतिथ्यति । अततु ॥

आडजादीनाम् ६ । ४ । ७२ ॥

अजादेरङ्गस्याट् लुङ्लङ्लङ्क्षु । आतत् । अतेत् ।
 अत्यात् । अत्यास्ताम् । लुङि सिचि ईडागमे कृते—

अस्तिसिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ ॥

विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः ॥

इट ईटि ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । (सिञ्जलोप
 एकादेशे सिद्धो वाच्यः) । आतीत् । आतिष्ठाम् ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो सेर्जुस् ।
 आतिषुः । आतीः । आतिष्ठम् । आतिष्ठ । आतिषम् ।
 आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् ॥ विध गत्याम् ॥ ३ ॥

इत्स्वं लघु १ । ४ । १० ॥

संयोगे गुरु १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे इत्स्वं गुरु स्यात् ॥

दीर्घं च १ । ४ । १२ ॥

गुरु स्यात् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोः । धात्वादेरिति सः । सेधति । षत्वम् । सिषेध ॥

असंयोगाल्लिट् कित् १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिलिट् कित् स्यात् । सिषिधतुः ।
सिषिधुः । सिषेधिथ । सिषिधथुः । सिषिध । सिषेध । सिषिधिव ।
सिषिधिम । सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् ।
सिष्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् । एवम्—चिती संज्ञाने ॥ ४ ॥
शुचि शोके ॥ ५ ॥ गद व्यक्तायां वाचि ॥ ६ ॥ गदति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवप-
तिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णो गदादिषु परेषु ।
प्रणिगदति ॥

कुहोश्चुः ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः ॥

अत उपधायाः ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् त्रिति णिति च प्रत्यये परे ।
जगाद । जगदतुः । जगद्गुः । जगदिथ । जगद्युः । जगद ॥

णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१ ॥

उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । जगाद, जगद । जगदिव । जगदिम ।
गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गषात् ॥

अतो हलादेर्लघोः ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्वैष्णवौ परस्मैपदे सिचि ।
अगादीत्, अगादीत्, अगदिष्यत् ॥ णद् अभ्यंक्ते शब्दे ॥ ७ ॥

णो नः ६ । १ । ६५ ॥

धात्वादेर्णस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाय्नाध्नुन्द्-
नकनृनुतः ॥

उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः ।
प्रणदति । प्रणिनदति । नदति । ननाद ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लटि ६ । ४ । १२० ॥

लिप्तिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्त-
हल्मध्येत्यस्यात एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः । नेदुः ॥

थलि च सेटि ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । नेदिय । नेदयुः । नेद । ननाद, ननद ।
नेदिष । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु । अनदत् । नदेत् ।
नयात् । अनादीत्, अनदीत् । अनदिष्यत् ॥ डुनदि सप्तद्वौ ॥ ८ ॥

आदिभिर्दुडवः १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥

इदितो नुम् धातोः ७ । १ । ५८ ॥

नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु ।
जनन्दत् । नन्देत् । नन्वात् । जनन्दीत् । जनन्दिष्यत् ॥ अर्च
पूजयाम् ॥ ९ ॥ अर्चति ॥

तसान्नुद् द्विहलः ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहले धातोर्दीर्घाभूतात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्च ।
आनर्चतुः । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत् ।
अर्चात् । आर्चात् । आर्चिष्यत् ॥ व्रज गतौ ॥ १० ॥ व्रजति ॥
वव्राज । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् ।
व्रज्यात् ॥

चदव्रजहलन्तस्याचः ७ । २ । ३ ॥

एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु । अव्राजीत् । अव्रजिष्यत् ॥
कटे वर्षावरणयोः ॥ ११ ॥ कटति । चकाट । चकटतुः ।
कटिता । कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कटयात् ॥

क्षयन्तक्षणाक्षसजागृणिश्च्येदिताम् ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादिष्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च । वृद्धिर्नेडादौ
सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् ॥ गुप् रक्षणे ॥ १२ ॥

गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयः प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे ॥

सनाद्यन्ता धातवः ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः ।
धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥

आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः । (कास्यनेकाच
आम् वक्तव्यः) । लिटि आस्कासोरामविधानान्मस्य नैत्वम् ॥

अतो लोपः ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्धधातुके ॥

आमः २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृन्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि ॥

उरत् ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासश्चर्षणस्यात् प्रत्यये । रपरः । हलादिः शेषः ।

शुद्धिः । गोपायाश्चकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते—

द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाश्चकारुः ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तत आर्धधातुकस्येण ।

उदृढन्तैर्यौतिरुक्षुशीङ्स्तुनुक्षुषिडीङ्ग्रिभिः ।

इङ्ग्रज्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

कान्तेषु शकलेकः । चान्तेषु पच्मुच्रिच्वच्विच्विचिचः

षट् । छान्तेषु प्रच्छेकः । जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्ज्मुज्भ्रज्-

भस्ज्यज्युज्जरज्ज्विजिर्खज्जस्ज्जुजः पञ्चदश ।

दान्तेषु अदक्षुदखिदछिदुदनुदपषभिद्विचतिविनद्विन्दूशदूसद्विच-

कन्ददः षोडश । धान्तेषु कृध्क्षुध्बुध्यन्ध्युध्कृध्श्राध्व्यध्साध्-

क्षये ॥ १३ ॥ क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः ।
एकाच्च इति निषेधे प्राप्ते—

कृसृभृवृस्तुदुसृध्रुवो लिटि ७ । २ । १३ ॥

क्रादिभ्य एव लिट् इण्त् स्यादन्यस्मादनिशेऽपि स्यात् ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततस्थल इण् न ॥

उपदेशेऽत्वतः ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण् न स्यात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मते ।

तेन अन्यस्य स्यादेव । अयमत्र संप्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

चिक्षियिथ, चिक्षेय । चिक्षियथुः चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय ।

चिक्षियिथ । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः ।

क्षीयात् ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अक्षैर्णत् ।

अक्षेण्यत् ॥ तप संतापे ॥ १४ ॥ तपति । तताप । तेषुतुः ।

तेपुः । तेषिथ, ततप्य । तेषिथ । तेषिम । तता । तप्स्यति ।

तपतु । अतपद् । तपेद् । तप्याद् । अताप्सीद् । अताप्ताम् ।
अतप्स्यद् ॥ क्रमु पाद्विशेषे ॥ १५ ॥

वा अशम्लाशम्रमुकमुळमुत्रसितुदिलषः ३ । १ । ७० ॥
एभ्यः श्यन्वा कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ३६ ॥

क्रमो दीर्वः परस्मैपदे शिति । काम्यति, कामति । चकाम ।
कमिता । कमिष्यति । काम्यतु, कामतु । अकाम्यद्, अकामत् ।
काम्येद्, कामेद् । काम्याद् । अकामीत् । अकमिष्यत् ॥
पा पाने ॥ १६ ॥

पाघ्राघ्मास्याम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधम-
तिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ।
पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पिबति ॥

आत औ णलः ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्वातोर्णञ् औकारादेशः स्यात् । पपौ ॥

आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४ ॥

अजाघोराधधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः ।
पपतुः । पपुः । पपिय, पपाय । पपथुः । पप । पपौ । पपिव ।
पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥

एलिङि ६ । ४ । ६७ ॥

धुसंज्ञकानां मास्यादीनां च एवं स्यादार्धधातुके किति
ळिङि । पेयात् । गातिरथेति सिचो लृक् । अयात् । अपाताम् ॥

आतः ३ । ४ । ११० ॥

सिर्ग्लुकि आदन्तादेव सेर्जुस् ॥

उत्सपदान्तात् ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादकारादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् ॥
ग्लै हर्षथये ॥ १७ ॥ ग्लयति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरार्षं न तु शिति । जग्लौ ।
ग्लता । ग्लस्यति । ग्लयतु । अग्लायत् । ग्लयेत् ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥

धुमास्यादेरन्यस्य संयोगदर्धातोरात् एवं बार्धधातुके किति
ळिङि । ग्लेयात्, ग्लयात् ॥

यमरमनमातां सक् च ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अग्लासीत् ।
अग्लास्यत् ॥ ह् कौटिल्ये ॥ १८ ॥ हरति ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥

अदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो ङिति । उपधाया वृद्धिः ।
जहार । जहारतुः । जहरुः । जहर्य । जहरथुः । जहर ।
जहार, जहर । जहरिव । जहरिम । हर्ता ॥

ऋद्वनोः स्वे ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेष्व स्यस्येट् । हरिष्यति । हरतु । अहरत् । हरेत् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥

अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके
ळिङि च । हर्षात् । अहर्षात् । अहरिष्यत् ॥ श्रु श्रवणे ॥ १९ ॥

श्रुवः श्रु च ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् अनुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥

सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिङ् । शृणुतः ॥

इदनुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥

इदनुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्व-
धातुके । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुयः । शृणुय । शृणोमि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः ।
शृण्वः, शृणुवः । शृणमः, शृणुमः । शृश्राव । शृश्रुवतुः । शृश्रुवुः ।
शृश्रोय । शृश्रुवथुः । शृश्रुव । शृश्राव, शृश्रव । शृश्रुव । शृश्रुम ।
श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु, शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लृक् । शृणु, शृणुतात् । शृणुतम् ।
शृणुत । गुणावादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम ।

अशृणोत् । अशृणुताम् । अशृण्वन् । अशृणोः । अशृणुतम् ।
 अशृणुत । अशृणवम् । अशृण्व, अशृणुव । अशृण्म, अशृणुम ।
 शृणुयात् । शृणुयाताम् । शृणुयुः । शृणुयाः । शृणुयातम् ।
 शृणुयात । शृणुयाम् । शृणुयाव । शृणुयाम । श्रूयात् ।
 अश्रौषीत् । अश्रौष्यत् ॥ गम्ल् गतौ ॥ २० ॥

इषुगमियमां छः ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्यात् शिति । गच्छति । जगाम ॥

गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपोऽजादौ किङ्कति न त्वङि । जग्मतुः ।
 जग्मुः । जगमिय, जगन्थ । जग्मथुः । जग्म । जगाम, जगम ।
 जग्मिव । जग्मिम । गन्ता ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु ।
 गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् ॥

पुषादिद्युताघ्लदितः परस्मैपदेषु ३ । १ । ५५ ॥

इयन्त्रिकरणपुषादेर्द्युतादेर्लदितश्च परस्य क्लेरङ् परस्मैपदेषु ।
 अगमत् । अगमिष्यत् ॥

इति परस्मैपदिनः ॥

एध वृद्धो ॥ १ ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥

आतो डितः ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

थासः से ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधन्थे ।
अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

इजादेश्व गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदम् ॥

लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तज्ञयोरेश् इरेजेतौ स्तः । एधाश्चक्रे ।
एधाश्चक्राते । एधाश्चक्रिरे । एधाश्चकृषे । एधाश्चक्राथे ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिट् धोऽङ्गात् ८ । ३ । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिट् धस्य ङः स्यात् ।
एधाश्चकृद्वे । एधाश्चक्रे । एधाश्चकृवहे । एधाश्चकृमहे ।
एधाम्बभूव । एधामास । एधिता । एधितारौ । एधितारः ।
एधितासे । एधितासाथे ॥

धि च ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सस्य लोपः । अधिताच्चे ॥

ह एति ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । अधिताहे । अधितास्त्रहे ।
अधितास्महे । अधिष्यते । अधिष्येते । अधिष्यन्ते । अधिष्यसे ।
अधिष्येधे । अधिष्यच्चे । अधिष्ये । अधिष्यावहे । अधिष्यामहे ॥

आमेतः ३ । ४ । ९० ॥

लोट् एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

सवाम्यां वामौ ३ । ४ । ९१ ॥

सवाम्यां परस्य लोडेत् क्रमाद्वामौ स्तः । एधस्व ।
एधेयाम् । एधेष्वा ॥

एत ऐ ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । ऐधे । ऐधावहे । ऐधामहे ॥
आटश्च । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधयाः । ऐधेयाम् । ऐधेष्वा ।
ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

लिङः सीयुट् ३ । ४ । १०२ ॥

सञ्ज्ञोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ॥

श्रस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो श्रस्य रन् स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेषाः । ऐधेयायाम् ।
ऐधेष्वा ॥

इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥

सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तथोः सुट् । यलोपः । आर्धधानुक्तत्वात्सलोपो न ।

एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्टाः । एधिषीयास्याम् ।
एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट ।
ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु अस्य अदित्यादेशः स्यात् ।
ऐधिषत । ऐधिष्टाः । ऐधिषाथाम् । ऐधिष्ट्वम् । ऐधिषि ।
ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त ।
ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येयाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि ।
ऐधिष्यामहि ॥ कमु कान्तौ ॥ २ ॥

कमेणिङ् ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाग्येत्स्विष्णुषु ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आस्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् ।
कामयाञ्चके । आयादय इति वा णिङ् । चक्रमे । चक्रमाते ।
चक्रमिरे । चक्रमिरे । चक्रमाथे । चक्रमिध्वे । चक्रमे । चक्रमिवहे ।

चक्रमिमहे । कामयिता । कामयितासे । वमिता । कामयिष्यते,
कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट ॥

विभाषेष्टः ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां वीष्णुलुङ्लिटां धस्य वा ङः ।
कामयिषीष्टवम्, कामयिषीध्वम् । कमिषीष्ट । कमिषीध्वम् ॥

णिश्रिद्रुस्रभ्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ॥

प्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्वङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि परे ।
अकामि अ त इति स्थिते—

णेरनिटि ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् ॥

णौ चङ्द्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

चङि ६ । १ । ११ ॥

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे
स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७ । ४ । ९३ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सनीव
कार्यं स्थाण्णावग्लोपेऽसति ॥

सन्यतः ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इत् स्यात् सनि ॥

दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये । अचीकमत ।
णिङ्भावपक्षे—(कमेश्चेश्चङ् वाच्यः) । अचकमत । अकाम-
यिष्यत, अकमिष्यत ॥ अय गतौ ॥ ३ ॥ अयते ॥

उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते ।
पलायते ॥

दयायासश्च ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चके । अयिता ।
अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेन । अयिषीष्ट । विभाषेटः ।
अयिषीद्वम्, अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्, आयिध्वम् ।
आयिष्यत ॥ द्युत दीप्तौ ॥ ४ ॥ द्योतते ॥

द्युतिस्त्रायोः सम्प्रसारणम् ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते ॥

द्युद्गयो लुङि १ । ३ । ९१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादीत्यङ् । अद्युतत्,
अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत ॥ एवं क्षिता वर्णे ॥ ५ ॥ जिमिदा स्नेहने
॥ ६ ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ७ ॥ मोहनयोरित्येके ।
जिष्विदा चेत्येके ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ ८ ॥ घुट परिवर्तने
॥ ९ ॥ शुभ दीप्तौ ॥ १० ॥ क्षुभ संवच्ने ॥ ११ ॥ णभ तुभ
हिंसायाम् ॥ १२-१३ ॥ संसु अंसु ध्वंसु अवधंसने ॥ १४-१५-
१६ ॥ ध्वंसु ग्नौ च ॥ स्रग्भु विश्वासे ॥ १७ ॥ वृत्तु वर्तने
॥ १८ ॥ वर्तते । ववृते । वर्तिता ॥

वृद्धयः सप्तनोः १ । ३ । ९२ ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्ये सनि च ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥

वृत्तुवृधुशृधुस्यन्दूम्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् तङान-
योरभावे । वत्स्यति, वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट ।
अवर्तिष्ट । अवत्स्यत्, अवर्तिष्यत ॥ दद दाने ॥ १९ ॥ ददते ॥

न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽकारस्तस्य
एत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता ।
ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट ।
अददिष्यत ॥ ऋपूष् लज्जायाम् ॥ २० ॥ ऋपते ॥

तुफलभजत्रपश्च ६ । ४ । १२२ ॥

एषामत एत्त्वमभ्यासलोपश्च स्यात् किति लिटि सेटि यलि
च । त्रेपे । त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिष्यते, त्रप्स्यते । त्रपताम् ।
अत्रपत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट, अत्रप्त ।
अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत ॥

इत्यात्मनेपदिनः ॥

श्रिञ् सेवायाम् ॥ १ ॥ श्रयति, श्रयते । शिश्राय, शिश्रिये ।
श्रयितासि, श्रयितासे । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते । श्रयतु, श्रयताम् ।
अश्रयत्, अश्रयत । श्रयेत्, श्रयेत । श्रियात्, श्रयिषीष्ट ।
चैङ् । अशिश्रियत्, अशिश्रियत । अश्रयिष्यत्, अश्रयिष्यत ॥

भृज् भरणे ॥ २ ॥ भरति, भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः ।
 बभर्य । बभृव । बभृम । बभ्रे । बभृषे । भर्तासि, भर्तासे । भरिष्यति,
 भरिष्यते । भरतु, भरताम् । अभरत्, अभरत । भरेत्, भरेत ॥

रिङ् शयगिल्ङ्क्षु ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादानार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् आदेशः स्यात् ।
 रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् ॥

उश्च १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णान्तरौ झलदी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । मृषीष्ट ।
 मृषीयास्ताम् । अभर्षीत् ॥

ह्रस्वादङ्गात् ८ । २ । २७ ॥

सिचो ङोपो झलि । अमृत । अमृषाताम् । अभरिष्यत्,
 अभरिष्यत ॥ हृज् हरणे ॥ ३ ॥ हरति, हरते । जहार । जहर्ष ।
 जहिष । जहिम । जहे । जहिषे । हर्तासि, हर्तासे । हरिष्यति,
 हरिष्यते । हरतु, हरताम् । अहरत्, अहरत । हरेत्, हरेत ।
 ह्रियात्, हर्षीष्ट । हर्षीयास्ताम् । अहर्षीत्, अहृत । अहरिष्यत्,
 अहरिष्यत ॥ धृज् धारणे ॥ ४ ॥ धरति, धरते ॥ णीज्
 प्रापणे ॥ ५ ॥ नयति, नयते ॥ हुपचष् पाके ॥ ६ ॥ पचति,
 पचते । पपाच । पेचिष्य, पपचथ । पेचे । पक्तासि, पक्तासे ॥
 भज् सेवायाम् ॥ ७ ॥ भजति, भजते । बभाज, भेजे । भक्तासि,
 भक्तासे । भक्ष्यति, भक्ष्यते । अभक्षीत्, अभक्त । अभक्षाताम् ॥
 यज् देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ ८ ॥ यजति, यजते ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां प्रह्यादीनां चाम्यासस्य सम्प्रसारणं लिटि । इयाज ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः ।
ईजुः । इयजिय, इयष्ट । ईजे । यंष्टा ॥

पेटोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥

यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ॥ वह
प्रापणे ॥ ९ ॥ वहति, वहते । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिय ॥

क्षपस्तथोर्धोऽधः ८ । २ । ४० ॥

क्षपः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः ॥

ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३ ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोरवर्णस्य ओस्याङ्लोपे । उवोढ । ऊहे । वोढा ।
वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवाक्षीः ।
अवोढम् । अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्षम् । अवोढ ।
अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवक्षायाम् । अवोढ्वम् ।
अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्षमहि ॥

इति भ्वादयः ॥ १ ॥

अथादादयः

अद् भक्षणे ॥ १ ॥

अदिप्रभृतिभ्यः श्पः २ । ४ । ७२ ॥

छक् स्यात् । अत्ति । अतः । अदन्ति । अत्ति । अत्यः ।
अत्य । अधि । अद्दः । अन्नः ॥

लिट्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्ट् वा स्याल्लिटि । जघास । उपघालोपः ॥

शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥

इणकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । घस्य चर्त्वम् ।
जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास, जघस ।
जक्षिव । जक्षिम । आद । आदतुः । आदुः ॥

इडच्यतिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ ।
अत्ता । अत्स्यति । अत्तु, अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥

हुझलभ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ ॥

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि, अत्तात् । अत्तम् ।
अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥

अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्सर्वमतेन । आदत् ।
आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आरू । आध ।
अधात् । अधाताम् । अद्युः । अधात् । अघास्ताम् । अघासुः ॥

लुङ्सनोर्घस्तु २ । ४ । ३७ ॥

अदो घल्ल स्याल्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् ।
आत्स्यत् ॥ हन हिंसागत्योः ॥ २ ॥ हन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
शलि किङिति ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्जलादौ किति
ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु
क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः ।
जन्ति । हंसि । हयः । हय । हन्मि । हन्वः । हन्मः । जघान ।
जघ्नतुः । जघ्नुः ॥

अभ्यासाच्च ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कृत्वं स्यात् । जघनिय, जघन्थ ।
जघ्नथुः । जघ्न । जघान, जघन । जघ्निव । जघ्निम । हन्ता ।
हनिथ्यति । हन्तु, हतात् । हताम् । जघ्नतु ॥

हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे ॥

असिद्धवदत्राभात् ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेराभीयम्, समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये
तदसिद्धम् । इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लृक् । जहि, हतात् ।

इतम् । इत । इनानि । इनाव । इनाम । अहन् । अहताम् ।
 अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म ॥
 हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः ॥

आर्धधातुके २ । ४ । ३५ ॥
 इत्यधिकृत्य ॥

हनो वध लिङि २ । ४ । ४२ ॥
 लुङि च २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी, तेन
 आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् ।
 वध्यास्ताम् । आदेशस्थानेकाच्चादेकाच्च इतीप्तिनपेधाभावादिट् ।
 'अतो हलादेः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम्—

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥
 परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्, स्थानिभूताश्चः पूर्वत्वेन
 दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 अवधीत् । अहनिष्यत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ ३ ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥
 लुक्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादौ सार्वधातुकेन त्वभ्यस्तस्य ।
 यौति । युतः । युवन्ति । यौषि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः ।
 युयाव । यविता । यविष्यति । यौतु, युतात् । अयौत् । अयुताम् ।
 अयुवन् । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये—'पिच्च डिच्च पिच्च
 इति व्याख्यानात् । युयाताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयासुः ।
 अयावीत् । अयविष्यत् ॥ या प्रापणे ॥ ४ ॥ याति । यातः ।
 यान्ति । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् ॥

लङः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तावरस्य लङो हेर्जुस् वा स्यात् । अयुः, अयान् ।
यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः ।
अयासीत् । अयास्यत् ॥ वा गतिगन्धनयोः ॥ ५ ॥ भा दीतौ ॥ ६ ॥
ष्णा शौचे ॥ ७ ॥ आ पाके ॥ ८ ॥ द्रा कुंसायां गतौ ॥ ९ ॥
प्ता भक्षणे ॥ १० ॥ रा दाने ॥ ११ ॥ ला आदाने ॥ १२ ॥
दाप् लवने ॥ १३ ॥ पा रक्षणे ॥ १४ ॥ ख्या प्रकथने ॥ १५ ॥
अयं सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः ॥ विद् ज्ञाने ॥ १६ ॥

विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णञादयो वा स्युः । वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विष्म । पक्षे—
वेत्ति । वित्तः । विदन्ति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि
न गुणः । विदाञ्चकार, विवेद । वेदिता । वेदिष्यति ॥

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेर्लोटि आम् गुणाभावो लोटो लृक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च
वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । गुणौ ।
विदाङ्करोतु ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उपत्ययान्तस्य कृजोऽन उत्सार्वधातुके विडिति ।
विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरुन्तु । विदाङ्कुरु ।
विदाङ्कुरवाणि । अवेत् । अविताम् । अविदुः ॥

दथ ८ । २ । ७५ ॥

धानोर्दस्य पदान्तस्य सिपि रुर्वा । अवेः, अवेत् । विद्यात् ।
विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्यास्ताम् । अवेदीत् ।
अवेदिष्यत् ॥ अस् भुवि ॥ १७ ॥ अस्ति ॥

श्वसोरह्योपः ६ । ४ । १११ ॥

इनस्यास्तेश्चातो लोपः सार्वधातुके विडिति । स्तः । सन्ति ।
असि । स्यः । स्य । अस्मि । खः । स्मः ॥

उपसर्गप्रादुर्म्यामस्तिर्यन्परः ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेणः प्रादुसश्चास्तेः सस्य षो यकारेऽचि च परे ।
निष्यात् । प्रनिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यय्वरः किम् । अभिस्तः ॥

अस्तेर्भूः २ । ४ । ५२ ॥

आर्वाधातुके । वभूय । भविता । भविष्यति । अन्तु, स्तात् ।
स्ताम् । सन्तु ॥

श्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥

घोरान्तेश्च एत्वं स्यादौ परे अभ्यासलोपश्च । एत्त्वस्यासिद्ध-
त्वाद्देर्भिः । श्वसोरित्यन्लोपः । तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातडा
वावात् । एभि, स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । अमाव । असाव ।

आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् । स्युः ।
भूयात् । अभूत् । अभवित्यत् ॥ इण् गतौ ॥ १८ ॥ एति । इतः ॥

इणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । यन्ति ॥

अभ्यासस्यामवर्णे ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इवर्गोवर्णयोरिवङुवडौ स्तोऽसवर्गेऽचि । इयाय ॥

दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः । ईयुः ।
इययिष्य, इयेय । एता । एष्यति । एतु । ऐत् । ऐताम् । आयन् ।
इयात् ॥

एतेलिङि ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गादस्य इणोऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिनत् । अभीयात् । अणः
किम् ? समेयात् ॥

इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लृक् । अगात् । ऐष्यत् ॥ शीङ् खने ॥ १९ ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ७ । ४ । २१ ॥

क्लिङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

शीङो रुट् ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य आदेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेते । शेधे ।
शयाथे । शेधे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शिश्यते ।

शिशिरे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । अशेत ।
 अशयाताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् ।
 शयिषीष्ट । अशयिष्ट । अशयिष्यत । इङ् अघ्ययने ॥ २० ॥
 इङित्तावप्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधीते । अधीयाते ।
 अधीयते ।

गाङ् लिटि २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे ।
 अघ्येता । अघ्येष्यते । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् ।
 अधीष । अधीयायाम् । अधीष्यम् । अघ्यये । अघ्ययावहै ।
 अघ्ययामहै । अघ्येत । अधीयाताम् । अघ्येत । अघ्येयाः ।
 अघ्येयायाम् । अघ्यैष्यम् । अघ्येयि । अघ्यैवहि । अघ्यैमहि ।
 अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । अघ्येयीष्ट ॥

विभाषा लुङ्लङोः २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिन्ङित् १ । २ । १ ॥

गाङ्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्णिन्ङितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्याद्द्वौदौ किञ्त्स्यार्धधातुके । अघ्यगीष्ट, अघ्यैष्ट ।
 अघ्यगीष्यत, अघ्यैष्यत ॥ दुह प्रपूरणे ॥ २१ ॥ दोग्धि । दुग्धः ।
 दुहन्ति । दोग्धि । दुग्धे । दुहाते । दुहते । दुक्षे । दुहाये । दुग्धे ।
 दुहे । दुहहे । दुसहे । दुदोह, दुदुहे । दोग्धासि, दोग्धासे ।

धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दोग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि,
दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दोहाव । दोहाम् । दुग्धाम् ।
दुहाताम् । दुहताम् । धुक्च । दुहायाम् । धुग्धम् । दोहै ।
दोहावहै । दोहामहै । अघोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् ।
अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्धम् । दुग्धात्, दुहीत ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

ऋक्समीपादलः परौ मयादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि ।
धुक्षीष्ट ॥

शल इगुपधादनिटः कसः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः कसादेशः स्यात् ।
अधुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥

एषां कसस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । अदुग्ध, अधुक्षत ॥

कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तडि कसस्य लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त ।
अदुग्धाः, अधुक्षयाः । अधुक्षायाम् । अधुग्धम्, अधुक्षधम् ।
अधुक्षि । अदुहहि, अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत ॥
एवं दिह उपचये ॥ २२ ॥ लिह आस्वादने ॥ २३ ॥ लेडि ।
लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीडे । लिहाते । लिहते । लिक्षे ।
लिहाथे । लीड्वे । लिलेह, लिलिहे । लेदासि, लेदासे । लेक्ष्यति,
लेक्ष्यते । लेदु । लीडाम् । लिहन्तु । लीडि । लिहानि । लीडाम् ।

अलेट्, अलेङ् । अलिक्षत्, अलीढ, अलिक्षत । अलेक्ष्यत्,
अलेक्ष्यत ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ २४ ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥
ब्रुवो लट्स्तिवादीनां पञ्चानां णलदयः पञ्च वा
स्युर्बुवश्चाद्देशः । आह । आहृतुः । आहुः ॥

आहस्यः ८ । २ । ३५ ॥
शलि परे । चर्त्यम् । आत्य । आह्युः ॥

ब्रुव ईट् ७ । ३ । ९३ ॥
ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः ।
ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥

ब्रुवो वचिः २ । ४ । ५३ ॥
आर्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिय, उवक्य ।
ऊचे । वक्तासि, वक्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु, ब्रूतात् ।
ब्रुवन्तु । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रूताम् । ब्रवै । अब्रवीत्, अब्रूत ।
ब्रूयात्, ब्रुवीत् । उच्यात्, वक्षीष्ट ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३ । १ । ५२ ॥
एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ॥

वच उम् ७ । ४ । २० ॥
आङि परे । अबोचत्, अबोचत । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत ।
(ग० सू०) चर्करीतं च । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा,
तददादौ बोध्यम् ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ २५ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ४ । ९० ॥

वा वृद्धिः स्याद्वलदौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति, ऊर्णोति ।
ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ।
(ऊर्णोतिराम्नेति वाच्यम्) ॥

न न्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशन्स्य
द्वित्वम् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुतुः ॥

विभाषोर्णोः १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा द्वित्स्यात् । ऊर्णुनुविष्य, ऊर्णुनविष्य ।
ऊर्णुविता, ऊर्णुविता । ऊर्णुविष्यति, ऊर्णुविष्यति । ऊर्णोतु,
ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धपवादः ।
और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । ऊर्णुवीत । ऊर्णुयात् ।
ऊर्णुविषीष्ट, ऊर्णुविषीष्ट ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६ ॥

इडादौ सिचि वा वृद्धिः परस्मैपदे परे । पक्षे गुणः ।
और्णुवीत्, और्णुवीत्, और्णुवीत् । और्णुविष्टाम्,
और्णुविष्टाम्, और्णुविष्टाम् । और्णुविष्ट, और्णुविष्ट ।
और्णुविष्यत्, और्णुविष्यत् । और्णुविष्यत, और्णुविष्यत ॥

इत्यदादयः ॥ २ ॥

अथ जुहोत्यादयः

हु दानादनयोः ॥ १ ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

स्रो ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्धे स्तः । जुहोति । जुह्वतः ॥

अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥

र्हस्यात्स्यात् । हुस्तुनोरिति यण् । जुह्वति ॥

भीहीभृदुवां श्लुवच् ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिटि भाम् वा स्यादामि श्लाघिव कार्यं च ।

जुह्वाञ्कार, जुह्वाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुह्वतात् ।

जुह्वताम् । जुह्वतु । जुह्वधि । जुह्वानि । अजुहोत् । अजुह्वताम् ॥

जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥

इगन्ताङ्गस्य गुणोऽङ्गादौ जुसि । अजुह्वतुः । जुह्वयात् ।

ह्वयात् । अहौषीत् । अहोष्यत् ॥ विभी भये ॥ २ ॥ विभेति ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्वलादौ किञ्चि सार्वधातुके । बिभितः,
बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाश्चकार, बिभाय । भेता । भेष्यति ।
बिभेतु, बिभितात्, बिभीतात् । अभिभेत् । बिभीयात् । भीयात् ।
अभैषीत् । अभेष्यत् ॥ द्वी लज्जायाम् ॥ ३ ॥ जिहेति । जिहीतः ।
जिह्रियति । जिह्रयाश्चकार, जिह्राय । हेता । हेष्यति ।
जिहेतु । अजिहेत् । जिहीयात् । होयात् । अहैषीत् ।
अहेष्यत् ॥ प पाठनपूरणयोः ॥ ४ ॥

अतिपिपत्योश्च ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् झौ । पिपति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात् ॥

हलि च ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः ।
पिपुरति । पपार ॥

शदुप्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२ ॥

एषां लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतुः ॥

अच्छत्युताम् ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकश्छेच्छधातोर्छतां च गुणो लिटि ।
पपरतुः । पपरुः ॥

वृत्तो वा ७ । २ । ३८ ॥

इद्वृज्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु छिति । परिता,
परिता । परीष्यति, परिष्यति । पिपर्तु । अपिपः । अपिपूर्ताम् ।
अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥

अत्र इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् । अपरीष्यत्, अपरिष्यत् ॥
ओहाक् त्यागे ॥ ५ ॥ जहाति ॥

जहातेश्च ६ । ४ । ११६ ॥

इद्वा स्याद्वलदौ क्किति सार्वधातुके । जहतिः ॥

ई इल्यघोः ६ । ४ । ११३ ॥

इनाभ्यस्तयोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके क्किति इळादौ
न तु घोः । जहीतः ॥

इनाभ्यस्तयोरात् ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः क्किति सार्वधातुके । जहति । जहौ ।
हाता । हास्यति । जहातु, जहितात्, जहीतात् ॥

आ च हौ ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेहौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि, जहिहि,
जहीहि । अजहात् । अजहः ॥

लोपो यि ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जहात् । एर्ळिङि ।
हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् । माङ् माने शब्दे च ॥ ६ ॥

भृआमिन् ७ । ४ । ७६ ॥

भृन् माह् ओहाह् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् इत्यै । मिमीते ।
मिमाते । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत ।
मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत ॥ ओहाह् गतौ ॥ ७ ॥ जिहीते ।
जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत ।
जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत ॥ इभृम् धारणपोषणयोः ॥ ८ ॥
बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभाते । बिभते । बिभ्राश्चकार,
बभार । बभर्ष । बभृव । बभृम । बिभ्राश्चक्रे, बभ्रे । भर्तासि, भर्तासे ।
भरिष्यति, भरिष्यते । बिभर्तु । बिभराणि । बिभृताम् । अबिभः ।
अबिभृताम् । अबिभरुः । अबिभृत । बिभृयात्, बिभीत । बिभ्यात्,
मृषीष्ट । अभर्षात्, अभृत । अभरिष्यत्, अभरिष्यत ॥ इदाम्
दाने ॥ ९ ॥ ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते ।
ददौ, ददे । दातासि, दातासे । दास्यति, दास्यते । ददातु ॥

दाधा ध्वदाप् १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धात्वो घुसंज्ञाः स्युर्दादैपौ विना ।
असोरित्येत्त्वम् । देहि । दत्तम् । अददात्, अदत्त । दधात्,
ददीत । देयात्, दासीष्ट । अदात् । अदाताम् । अदुः ॥

स्याध्वोरिच १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदन्तादेशः सिच किंस्यादात्मनेपदे । अदित ।
अदास्यत्, अदास्यत ॥ इधाम् धारणपोषणयोः ॥ १० ॥ दधाति ॥

दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य अन्तस्य धावो बशो भप् स्यात्तयोः स्त्रोश्च
परतः । धत्तः । दधति । दधासि । धत्थः । धत्थ । धत्ते । दधाते ।

दधते । धत्से । धदूध्वे । धसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । घेहि ।
 बवधात्, अवत्त । दध्यात्, दधीत । घेयात्, घासीष्ट । अधात्,
 अधित । अधास्यत्, अधास्यत ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः
 ॥ ११ ॥ (इर इत्संज्ञा वाच्य) ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लो ७ । ४ । ७५ ॥

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लो । नेनेक्ति ।
 नेनिक्तः । नेनिजति । नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता ।
 नेक्ष्यति, नेक्ष्यते । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

लघूरधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । नेनिकाम् । अनेनेक् ।
 अनेनिकाम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनिक्त । नेनिज्यात् ।
 नेनिजीत । निज्यात्, निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरक् वा परस्मैपठेषु । अनिजत्, अनैक्षीत्,
 अनिक्त । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत ॥

इति ब्रह्मोत्पादयः ॥ १ ॥

अथ दिवादयः

दिषु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदखनकान्ति-
गतिषु ॥ १ ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः । इलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव ।
देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् ।
अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं पिबु तन्तुसन्ताने ॥ २ ॥
नृती गात्रविक्षेपे ॥ ३ ॥ नृत्यति । ननर्त । नर्तिता ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदृदृदृनृतः ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिञ्जिभन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा ।
नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् ।
अनर्तात् । अनर्तिष्यत्, अनर्त्स्यत् ॥ त्रसी उद्ग्रे ॥ ४ ॥ वा
भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति, त्रसति । तत्रास ॥

वाजृभ्रमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥

एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा । त्रेसतुः,
तत्रसतुः । त्रेसिथ, तत्रसिथ । त्रसिता ॥ शो तर्नैकरणे ॥ ५ ॥

ओतः श्यनि ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः ।
शाता । शास्यति ॥

विभाषा घ्राघेट्शान्छासः २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्रा स्यात्परस्मैपदे परे । अशात् ।
अशाताम् । अशुः । इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्ठाम् ॥
छो छेदने ॥ ६ ॥ छपति ॥ षोऽन्तकर्मणि ॥ ७ ॥ स्यति ।
ससौ ॥ दोऽवखण्डने ॥ ८ ॥ षति । ददौ । देयात् । अदात् ॥
व्यध् ताडने ॥ ९ ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छतिभृज्जतीनां
ङिति च ६ । १ । १६ ॥

एषां सम्प्रसारणं स्यात्किति ङिति च । विष्यति । विव्याध ।
विविधतुः । विविधुः । विव्यधिय, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यस्यति ।
विधेत् । विध्यात् । अव्यासीत् ॥ पुष पुष्टौ ॥ १० ॥ पुष्यति ।
पुषोष । पुषोषिय । पोष्टा । पोष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥
शुष शोषणे ॥ ११ ॥ शुष्यति । शुशोष । अशुषत् ॥
णश अदर्शने ॥ १२ ॥ नश्यति । ननाश । नेशतुः ॥

रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥

रध् नश् तप् ट् दुह् मुह् ण्गह् णिह् एभ्यो बलापार्ध-
धातुकस्य षेत् स्यात् । नेशिय ॥

मस्त्रिनशोर्झलि ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिष, नेश् । नेशिष, नेशम् ।
नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनस्यत् ।

नश्येत् । नस्यात् । अनशत् ॥ वृड् प्राणिप्रसवे ॥ १३ ॥ सृयते ।
सृषुवे । क्रादिनियमादिट् । सृषुविषे । सृषुविबहे । सृषुविमहे ।
सविता, सोता ॥ दृड् परितापे ॥ १४ ॥ दूयते ॥ दीड् क्षये
॥ १५ ॥ दीयते ॥

दीडो युडचि किडति ६ । ४ । ६३ ॥

दीढः परस्याजादेः किडत आर्धधातुकस्य युट् । (वुग्युटावु-
वङ्यगोः सिद्धौ वक्तव्यौ) दिदीये ॥

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्याल्ल्यपि चादशित्येज्जनिमित्ते । दाता ।
दास्यति । (स्याच्चोरित्वे दीढः प्रतिषेधः) । अदास्त ॥ डीड्
विहायसा गतौ ॥ १६ ॥ डीयते । डिड्ये । डयिता ॥ पीड् पाने
॥ १७ ॥ पीयते । पेता । अपेष्ट ॥ माड् माने ॥ १८ ॥ मायते ।
ममे ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ १९ ॥

ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोजदेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे । जनिता ।
जनिष्यते ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिम्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१॥

एभ्यस्त्वेक्षिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥

चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य लृक् स्यात् ॥

जनिवध्योश्च ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिगति कृति च ।
अजनि, अजनिष्ट ॥ दीपी दीप्तौ ॥ २० ॥ दीप्यते । दिदीपे ॥

अदीपि, अदीपिष्ट ॥ पद गतौ ॥ २१ ॥ पषते । पेदे । पत्ता ।
पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ॥

पदेऽप्लेक्षिण् स्यात्तराब्दे परे । अपादि । अपत्साताम् ।
अपत्सत ॥ विद् सत्तायाम् ॥ २२ ॥ विषते । वेत्ता । अविस्त ॥
बुध अवगमने ॥ २३ ॥ बुध्यते । बोद्धा । भोत्स्यते । मुत्सीष्ट ।
अबोधि, अबुद्ध । अमुत्साताम् ॥ युध संप्रहारे ॥ २४ ॥ युष्यते ।
युयुषे । योद्धा । अयुद्ध ॥ सृज विसर्गे ॥ २५ ॥ सृज्यते । ससृजे ।
ससृजिषे ॥

सृजिष्टशोर्ल्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्ज्ञादावकिति । सृष्टा । सृक्ष्यति ।
सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ मृष तितिक्षायाम् ॥ २६ ॥
मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष । ममर्षिष्य । ममृषिषे । मर्षितासि ।
मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ॥ णङ् बन्धने ॥ २७ ॥ नह्यति, नह्यते ।
ननाह । नेहिय, ननद्ध । नेहे । नद्वा । नत्स्यति । अनात्सीव,
अनद्ध ॥

इति दिवादयः ॥४॥

अथ स्वादयः

पुम् अमिषवे ॥ १ ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । हुसुनोरिति यण् ।
सुन्वन्ति । सुन्वः, सुनुवः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे,
सुनुवहे । सुभाव, सुष्वे । सोता । सुतु । सुनशानि । सुनवे ।
सुनुयाद् । स्यात् ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीद, असोष्ट ॥
चिञ् चयने ॥ २ ॥ चिनोति, चिनुते ॥

विभाषा चेः ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य कुत्वं वा स्यात्सनि छिटि च । चिकाय,
चिचाय । चिक्ये, चिष्ये । अचैवीद, अचेष्ट ॥ स्तृञ् आच्छादने
॥ ३ ॥ स्तृणोति, स्तृणुते ॥

शर्पूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो सुध्यन्ते । तस्तार ।
तस्तारुः । तस्तरे । गुणोऽर्त्तति गुणः । स्तर्याद् ॥

अतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥

अदन्तात्संयोगादेः परयोर्द्विसिचोरिङ्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट,
स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत ॥ धूञ् कम्पने ॥ ४ ॥ धूनोति, धूनुते ।
दुधाव । खरतीति वेट् । दुधविष, दुधोष ॥

श्रुकः किति ७ । २ । ११ ॥

अत्रि एकाच उगन्ताश्च गितिकितोरिण् न । परमपि खरत्यादि विकल्पं
बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनिय-
मान्नित्यमिट् । दुधुविः । दुधुवे । अवावीत् । अधविष्ट, अधोष्ट । अध-
विष्यत्, अधोष्यत् । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् । अधविष्यत, अधोष्यत ॥

इति स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः

तुद व्यथने ॥ १ ॥

तुदादिभ्यः शः ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽपवादः । तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुतुदे ।
तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त ॥ तुद प्रेरणे ॥ २ ॥ तुदति, तुदते ।
तुतोद । तोत्ता ॥ अरुद्र पाके ॥ ३ ॥ प्रह्विज्येति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । शृजति, शृजते ॥

अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥

अस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके ।
मिस्वादन्त्यादयः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज ।
बभर्जतुः । बभर्जिय, बभर्ष्ट । बभ्रज । बभ्रजतुः । बभ्रजिय । स्को-
रिति सलोपः । अश्चेति षः । बभ्रष्ट । बभर्जे, बभ्रज्जे । भर्ष्टा,
भ्रष्टा । भर्ष्यति, भर्षयति । क्किति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्व-
विप्रतिषेधेन । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भृज्यास्तुः । भर्क्षीष्ट,
भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत्, अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ कृष विवलेखने
॥ ४ ॥ कृषति, कृषते । चकर्ष, चकृषे ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशोऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्यान्वा स्याज्जलादावकिति । कष्टा,
कर्ष्ठा । कृक्षीष्ट । (स्पृशमृशकृषतृपट्शं च्लेः सिञ्जा वाच्यः) ।
अकाक्षीत्, अकाक्षीत्, अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत ।
कसपक्षे-अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ मिल संगमे ॥ ५ ॥
मिलति, मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् ॥ मुच्छत् मोचने ॥ ६ ॥

शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥

मुच्छिप्विद्लुप्सिचकृत्स्विद्विशां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चति,
मुञ्चते । मोक्ता । मुञ्चात् । मुक्षीष्ट । अमुचत्, अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥
लुप्त् छेदने ॥ ७ ॥ लुम्पति, लुम्पते । लोप्ता । अलुपत्, अलुप्त ॥
विवृल्ल जमे ॥ ८ ॥ विन्दति, विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रमूर्ति-
मते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता ॥ विष् धरणे ॥ ९ ॥
सिञ्चति, सिञ्चते ॥

लिपिसिचिह्नश्च ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । असिचत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥

लिपिसिचिह्नः परस्य च्लेरङ् वा । असिचत, असिक्त ॥
लिप उपदेहे ॥ १० ॥ उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
लेप्ता । अलिपत्, अलिप्त, अलिप्त ॥

इत्युभयपदिनः ।

कृती छेदने ॥ ११ ॥ कृन्तति । चर्कत । कर्तिता ।
कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तात् ॥ खिद परिधाते ॥ १२ ॥

विन्दति । विन्देत् । खेत्ता ॥ पिश अवयवे ॥ १३ ॥ पिशति ।
पेशिता ॥ ओवश्चू छेदने ॥ १४ ॥ वृश्चति । वृश्च । वृश्चिष्य,
वृश्च । वृश्चिता, वृश्च । वृश्चिष्यति, वृश्चयति । वृश्च्यात् । अवृश्चीत्,
अवृश्चीत् ॥ व्यच व्याप्तीकरणे ॥ १५ ॥ विचति । विव्याच ।
विचिचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विष्यात् । अव्याचीत्, अव्यचीत् ।
व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते, अनसीति पर्युदासेन कृष्मात्र-
विषयत्वात् ॥ उच्छि उच्छे ॥ १६ ॥ उच्छति ।

‘उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिखम् ।’

इति यादवः । अञ्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेऽप्यु ॥ १७ ॥
अञ्छति । अञ्छत्यतामिति गुणः । द्विहल्प्रहणस्यानेकहल्प्र-
लक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । अञ्छिता ॥ उज्ज
उत्सर्गे ॥ १८ ॥ उज्जति ॥ लुभ विमोहने ॥ १९ ॥ लुभति ॥

तीषसहलुभरुपरिषः ७ । २ । ४८ ॥

इच्छयादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । लोभिता,
लोब्धा । लोभिष्यति ॥ तृप् तृप् तृप् ॥ २०-२१ ॥ तृपति ।
तर्प । तर्पिता । अतर्पीत् ॥ तृप्ति । (शे तृप्तादीनां नुम्
वाच्यः) । आदिशब्दः प्रकारे, तेन येऽत्र नकारानुपकास्ते
तृप्तादयः । तत्तृप् । तृप्त्यात् ॥ मृड पृड सुखने ॥ २२-२३ ॥
मृडति । पृडति ॥ शुन गतौ ॥ २४ ॥ शुनति ॥ इषु इच्छायाम्
॥ २५ ॥ इच्छति । एषिता, एषा । एषिष्यति । इष्यात् ।
एषीत् ॥ कुट कौटिल्ये ॥ २६ ॥ गाङ्कुटादीति कित्त्वम् ।
पुकुटिय । पुकोट, पुकुट । कुटिता ॥ पुट संश्लेषणे ॥ २७ ॥
पुटति । पुटिता ॥ स्फुट विकसने ॥ २८ ॥ स्फुटति । स्फुटिता ॥
स्फुर स्फुल संचलने ॥ २९-३० ॥ स्फुरति । स्फुलति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः ८ । ३ । ७६ ॥

प्लवं वा स्यात् । निःस्फुरति, निःस्फुरति ॥ णू स्तवने
॥ ३१ ॥ परिणूतगुणोदयः । नुवति । नुनाव । नुविता ॥ डुमस्जो
शुद्धौ ॥ ३२ ॥ मज्जति । ममज्ज । ममज्जिथ । मस्जिनशोरिति
नुम् । (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः) । संयोगादिलोपः ।
ममङ्क्थ । मङ्क्ता । मङ्क्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् ।
अमाङ्क्षुः ॥ रुजो भङ्गे ॥ ३३ ॥ रुजति । रोक्ता । रोक्क्यति ।
अरौक्षीत् ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ ३४ ॥ रुजिवत् ॥ विश प्रवेशने
॥ ३५ ॥ विशति ॥ मृश आमर्शने ॥ ३६ ॥ आमर्शनं स्पर्शः ॥
अनुदात्तस्य चर्दृपभस्यान्यतरस्याम् । अम्राक्षीत्, अमाक्षीत्,
अमृक्षत् ॥ पदूल विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ३७ ॥ सीदतीत्यादि ॥
शदूल शातने ॥ ३८ ॥

शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥

शिद्वाविनोऽस्मात्तडानौ स्तः । शीयते । शीयताम् ।
अशीयत । शीयेत । शशाट । शत्ता । शत्स्यति । अशदत् ।
अशत्स्यत् ॥ कृ विश्लेषे ॥ ३९ ॥

ऋत इद्वातोः ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्स्य इत्यात् । किरति । चकार ।
चकरतुः । चकरुः । करीता, करिता । कीर्यात् ॥

किरतौ लवने ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुट् छेदने । उपस्किरति । (अङ्भ्यास-
व्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्व इति वक्तव्यम्) । उपात्किरत् ।
उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रत्ये ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रत्ये किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति ।
प्रतिस्किरति ॥ गृ निगरणे ॥ ४० ॥

अचि विभाषा ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लो वाऽज्जादौ प्रत्यये । गिरति, गिरति ।
जगार, जगाल । जगरिथ, जगलिय । गरीता, गरिता, गलीता,
गळिता ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् ॥ ४१ ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ।
पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
अप्राप्तीत् ॥ मृह् प्राणत्यागे ॥ ४२ ॥

प्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङेः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृकस्तक् नान्यत्र । रिक् ।
इयक् । प्रियते । ममार । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अपृत ॥
पृह् व्यायामे ॥ ४३ ॥ प्रायेणायं व्याहृपूर्वः । व्याप्रियते ।
व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥
जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ ४४ ॥ जुषते । जुषुषे ॥ ओविजी
भयचलनयोः ॥ ४५ ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥

विज इट् १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिङ् । उद्विजिता ॥

इति नुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः

रुधिर आवरणे ॥ १ ॥

रुधादिभ्यः झन्म् ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । रुणद्धि । असोरल्लोपः । रुन्धः । रुन्धन्ति ।

रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः । रुन्धे ।
 रुन्धाते । रुन्धते । रुन्धसे । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे ।
 रुन्ध्वहे । रुरोध, रुरुधे । रोद्धासि, रोद्धासे । रोत्स्यति, रोत्स्यते ।
 रुणद्धु, रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाम् ।
 रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्धस्व । रुणध्वै ।
 रुणभावहै रुणधामहै । अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् ।
 अरुणः । अरुगत्, अरुणद् । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत ।
 अरुन्धाः । रुन्ध्यात्, रुन्धीत । रुन्ध्यात्, रुन्धीत । अरुन्धत,
 अरौन्धीत । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरौन्धीत,
 अरौन्धीत ॥ भिदिरू विदारणे ॥ २ ॥ छिदिरू द्वैधीकरणे ॥ ३ ॥
 युजिर् युगे ॥ ४ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ ५ ॥ रिणक्ति,
 रिक्क्ते । रिरेच । रेक्ता । रेक्यति । अरिणक् । अरिचत्,
 अरैक्षीत्, अरिक्त ॥ विचिर् वृथग्भावे ॥ ६ ॥ विनक्ति,

विङ्क्ते ॥ क्षुदिर् संपेषणे ॥ ७ ॥ क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता ।
 अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्, अक्षुत् ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ ८ ॥
 कृणत्ति, कृन्ते । चच्छर्द् । सेऽसिचीति वेट् । चच्छृदिषे, चच्छृत्से ।
 छर्दिता । छर्दिष्यति, छर्त्स्यति । अच्छृदत्, अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट ॥
 उत्तृदिर् हिसानादरयोः ॥ ९ ॥ तृणत्ति, तृन्ते ॥ कृती वेष्टने
 ॥ १० ॥ कृणत्ति ॥ तृह हिसि हिसायाम् ॥ ११-१२ ॥

तृणह इम् ७ । ३ । १२ ॥

तृहः भ्रमि कृते इमागमो हृडादौ पिति । तृणेदि । तृण्डः ।
 ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् ॥

ज्ञान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥

भ्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिस ।
 हिसिता ॥

तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । ससजुषो हरित्य-
 स्यापवादः । अहिनत्, अहिनद् । अहिस्ताम् । अहिसन् ॥

सिपिं धातो रुर्वा ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दः । अहिनः,
 अहिनत्, अहिनद् ॥ उन्दी क्लेदने ॥ १३ ॥ उनत्ति । उन्तः ।
 उन्दन्ति । उन्दाश्चकार । औनत्, औनद् । औन्ताम् । औन्दन् ।
 औनः, औनत्, औनद् । औनदम् ॥ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणाकान्ति-

गतिषु ॥ १४ ॥ अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्कन्ति । आनङ्ग ।
 आनङ्गिय, आनङ्क्य । अङ्गिता, अङ्क्ता । अङ्गिय ।
 अनजानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आङ्गीत् ॥ तञ्च
 संकोचने ॥ १५ ॥ तनक्ति । तञ्चिता, तञ्क्ता ॥ ओविजी
 भयचलनयोः ॥ १६ ॥ विनक्ति । विङ्क्तः । विज इदिति
 द्वित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ शिष्ट
 विशेषणे ॥ १७ ॥ शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिनक्षि ।
 शिशेष । शिशेषिय । शोष्टा । शोक्षति । हेर्धिः । शिण्ड्दि ।
 शिनष्ठाणि । अशिनट् । शिष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् ॥ एवं
 पिष्ट सवूर्णने ॥ १८ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ १९ ॥ श्नान्न-
 लोपः । भनक्ति । नभङ्गिय, नभङ्क्य । भङ्क्ता । भङ्गिय ।
 अभाङ्गीत् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ २० ॥ भुनक्ति ।
 भोक्ता । भोक्षति । अभुनक् ॥

भृजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

नङानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् ? मही
 भुनक्ति ॥ जिहन्धी दीप्तौ ॥ २१ ॥ इन्द्रे । इन्धाते । इन्धते ।
 इन्त्से । इन्धे । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् ।
 इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धाः ॥ विद विचारणे ॥ २२ ॥
 विन्ते । वेता ॥

इति रुचादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनादिभ्यश्च उः ३ । १ । ७९ ॥

शपोऽप्रवाहः । तनोति, तनुते । ततान, तेन । तनितासि,
तनितासे । तनिष्यति, तनिष्यते । तनोतु, तनुताम् । अतनोत्,
अतनुत । तनुयात्, तन्वीत । तन्यात्, तनिर्णीष्ट । अतानीत्,
अतनीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । अतत, अतनिष्ट ।
अतथाः, अतनिष्ठाः । अतनिष्यत्, अतनिष्यत ॥ वणु दाने
॥ २ ॥ सनोति, सनुते ॥

ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामासुं वा यादौ किति । सायात्, सन्यात् ॥

जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सनि शब्दौ किति । असात्,
असनिष्ट । असायाः, असनिष्ठाः ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥ ३ ॥ क्षणोति,
क्षणुते ॥ ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत्, अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षयाः,

अक्षणिष्ठाः ॥ क्षिणु च ॥ ४ ॥ उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा । क्षेणोति,
क्षिणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत्, अक्षित, अक्षेणिष्ट ॥ तृणु भदने ॥ ५ ॥
तृणोति, तर्णोति; तृणुते, तर्णुते ॥ हुकृञ् करणे ॥ ६ ॥ करोति ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उः स्यात् सार्वधातुके
क्किन्ति । कुरुतः ॥

न भकुर्लुराम् ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्लुरोरुपधाया न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो म्योः परयोः । कुर्वः ।
कुर्मः । कुरुते । चकार, चक्रे । कर्तासि, कर्तासे । करिष्यति,
करिष्यते । करोतु, कुरुताम् । अकरोत्, अकुरुत ॥

ये च ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ उलोपो यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात्, कुर्वीत । क्रियात्,
कृषीष्ट । अकावीत्, अकृत । अकरिष्यत्, अकरिष्यत ॥

सम्परिम्यां करोती भूषणे ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे संघाते चार्थे ।
संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः ।
सम्पूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृजः सुट् स्यादेव्येषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणा-
धानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेश-
पूरणम् । उपस्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधो दकस्योषस्तुरुते ।
उपस्कृतं मुक्ते । उपस्कृतं मृते । वनु याचने ॥ ७ ॥ वनुते । ववने ॥
मनु अवबोधने ॥ ८ ॥ मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते । मनुताम् ।
अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट । अमत, अमनिष्ट । अमनिष्यत ।

इति तनादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रयादयः

शुक्रिञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्रयादिभ्यः श्ना ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः । क्रीणाति । ई हल्यबोः । क्रीणीतः । श्ना-
भ्यस्तयोरान्तः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीयः । क्रीणीय ।
क्रीणामि । क्रीणीषः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ।
क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीष्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे ।
चिकाय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिष्य, चिक्रेष्य । चिक्रिय ।
चिक्रिये । क्रेत् । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु, क्रीणीतात् ।
क्रीणीताम् । अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात्, क्रीणीत ।
क्रीयात्, क्रेषीष्ट । अक्रेषीत्, अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत ॥
प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ २ ॥ प्रीणाति, प्रीणीते ॥ श्रीञ्
पाके ॥ ३ ॥ श्रीणाति, श्रीणीते ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥ ४ ॥

दिनुमीना ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रमी-
णाति, प्रमीणीते । मीनातीत्यात्त्वम् । ममौ । मिम्यतुः ।
ममिष्य, ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात्,

शार्दूवाः खयः । तस्तार । तस्तरनुः । तस्तरे । स्तरीता,
स्तरिता । स्तृणीयात्, स्तृणीत । स्तीर्यात् ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्बृज्भ्यादमन्ताश्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तङि ॥

न लिङि ७ । २ । ३९ ॥

वृत् इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिषीष्ट । उश्चेति किस्वम् ।
स्तीषीष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु । अस्तारीत् । अस्तारिष्याम् ।
अस्तारिषुः । अस्तरीष्ट, अस्तारिष्ट, अस्तीर्ष्ट ॥ कृञ् हिंसायाम्
॥ १४ ॥ कृणाति, कृणीते । चकार, चकरे ॥ वृञ् वरणे ॥ १५ ॥
वृणाति, वृणीते । ववार, ववरे । वरिता, वरीता । उदोष्रघेत्सुस्वम् ।
वूर्यात् । वरिषीष्ट, वूषीष्ट । अवारीत् । अवारिष्याम् ।
अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवूर्ष्ट ॥ धूञ् कम्पने ॥ १६ ॥ धुनाति,
धुनीते । धविता, धोता । अधावीत् । अधविष्ट, अगोष्ट ॥
ग्रह उपादाने ॥ १७ ॥ गृह्णाति, गृहीते । जग्राह, जगृहे ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । प्रहीता ।
गृह्णातु । हलः श्रः शानञ्भाविति श्रः शानजादेशः । गृहाण ।
गृह्णात्, प्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अप्रहीत् । अप्रहीष्टाम् ।
अप्रहीष्ट । अप्रहीषाताम् ॥ कुष निष्कर्षे ॥ १८ ॥ कुष्णाति ।
कोषिता ॥ अशु भोजने ॥ १९ ॥ अस्नाति । आश । अशिता ।

अशिष्यति । अश्नातु । अशान ॥ मृष स्तेये ॥ २० ॥ मोषिता ।
 मुषाण ॥ झा अवबोधने ॥ २१ ॥ जज्ञी ॥ वृङ् संभर्त्ता ॥ २२ ॥
 वृणीते । ववृषे । ववृद्वे । वरिता, वरीता । अवरीष्ट,
 अवरीष्ट, अवृत ॥

इति न्यायः ॥ ९ ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये ॥ १ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे'
इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्ये ।
पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । निष्शब्दादि ।
गुणायादेशौ । चोरयति ॥

णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।
चारयामास । चोरयिता । चोर्यात्, चोरयिष्येत् । णिश्चितीति
चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । ह्रस्वादिः शेषः ।
दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत ॥ कथं
वाक्यप्रबन्धे ॥ २ ॥ अल्लोपः ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

अङ्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्यान्नित्त
स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति

स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । कथयति । अन्नोपित्वादीर्घ-
सम्बन्धवौ न । अचकथत् ॥ गण संख्याने ॥ ३ ॥ गणयति ॥

ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परे णौ चादत् । अजीगणत्,
अजगणत् ॥ इति चुरादयः ॥ १० ॥

अथ प्यन्तप्रक्रिया

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

हेतुमति च ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ।

भवन्तं प्रेरयति भावयति ॥

ओः पुण्यज्यपरे ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदव्यवाभ्यासोकारस्य इत्स्यात् पवर्ण-
यण्जकारेचवर्णपरेषु परतः । अत्रीभवत् ॥ घृ गतिनिवृत्तौ ॥

अतिहीनलीरीकन्यूनीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ ७ । ३ । ३६ ॥

स्थापयति ॥

तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठित् ॥ घट
चेष्टायाम् ॥

मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२ ॥

घटादीनां झपादीनां चोपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ । घटयति ॥ झप
झाने ज्ञापने च ॥ झपयति । अजिज्ञपत् ॥

इति प्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३ । १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्भातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छा-
याम् ॥ पठ व्यक्तायां वाचि ॥

सन्यङोः ६ । १ । ९ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोरनभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे
क्षोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । मन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति .
कर्मणः किम् ? गमनेनेच्छति । समानकर्तृकात् किम् ? शिष्याः
पठन्वितीच्छति गुरुः । वा ग्रहणाद्वाक्यमपि ॥ लुङ्सनोर्ध्वस्तु ॥

तः स्यार्धधातुके ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । अतुमिच्छति जिघ्रसति ।
एकाच इति नेट् ॥

अङ्गनगमां सनि ६ । ४ । १६ ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो हलदौ सनि ॥

इको झल् १ । २ । ९ ॥

इगन्ताञ्ज्वादिः सन् कित् स्यात् । ऋत इद्भातोः । कर्तुमिच्छति
चिंकीरति ॥

तनि ग्रहगुहोश्च ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । बुभूषति ॥

इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३ । १ । २२ ॥
पौनःपुन्ये भृशार्थे च षोत्वे धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परतः । डिन्तत्वादात्मने-
पदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाश्चक्रे ।
बोभूयिष्ठ ॥

नित्यं कौटिल्ये गर्तो ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ॥

दीर्घोऽकितः ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति
वाव्रज्यते ॥

यस्य हलः ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति संवातमहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोप
आर्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । वाव्रजाश्चक्रे ।
वाव्रजिता ॥

रीगृदुपधस्य च ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्यङ्लुकोः ।
वरीवृत्त्यते । वरीवृत्ताञ्चक्रे । वरीवर्णिता ॥

क्षुम्नादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥

णत्वं न । नरीनृत्त्यते । जरीगृह्यते ॥

इति यङ्यङ्लुकोः क्रिया ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया

यङोऽचि च २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽचि प्रत्यये लृक् स्यात्, चकारात्तं विनापि क्वचित् ।
अनैमित्तिकोऽयमन्तःश्रुत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन
यङन्तत्वादित्वम् । अम्यासकार्यम् । धातुत्वान्तरादयः । शेषा-
स्कर्तरीति परस्मैपदम् । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छ्रयो लृक् ॥

यङो वा ७ । ३ । ९४ ॥

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड् वा स्यात् ।
भूसुबोरितिगुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न, बोभोतु तेतिक्ते इति
छन्दसि निपातनात् । बोभवीति, बोभोति । बोभूतः । अदम्यस्तात् ।
बोभुवति । बोभवाश्चकार, बोभवामास । बोभविता ।
बोभविष्यति । बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात् । बोभूताम् ।
बोभुवतु । बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत्, अबोभोत् ।
अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः ।
बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । बोभूयासुः । गतिस्थेति सिचो लृक् ।
यङो त्रेतीदृक्ते गुणं बाधित्वा नित्यत्वादलृक् । अबोभूवीत्,
अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । अबोभविष्यत् ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥

अथ नामधातवः

सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितुः संवन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो
वा स्यात् ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् ॥

क्यचि च ७ । ४ । ३३ ॥

अवर्णस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥

नः क्ये १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं नान्यत् । नलोपः । राजीयति ।
नान्तमेवेति किम् ? वाच्यति । हळि च । गीर्यति । पूर्यति ।
धातोर्हित्येव । नेह—दिवमिच्छति दिव्यति ॥

क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५० ॥

हळः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वार्धधातुके । आदेः परस्य ।
अतो लोपः । तस्य स्यानिक्त्वाल्ङघूपधगुणो न । समिधिता, समिध्यिता ॥

काम्यञ्च ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति ।
पुत्रकाम्यिता ॥

उपमानादाचारे ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् । पुत्रमिवाचरति पुत्री-
यति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः) ।
अतो गुणे । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । स्र इवाचरति स्रति । सैखौ ॥

अनुनासिकस्य क्लिन्नलोः क्लिडति ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ क्लिदादौ च क्लिडति ।
इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति ॥

कष्टाय क्रमणे ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते
कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते ॥
(ग. सू.) तत्करोति तदाचष्टे । इति णिच् ॥ (ग. सू.) प्रातिपदिकाद्वा-
स्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । प्रातिपदिकाद्वास्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्राति-
पदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मनुल्लोपयणादिलोपप्रस्यस्फायादेशभसं-
ज्ञास्तद्वर्णावपि स्युः । इत्यल्लोपः । घटं करोत्याचष्टे वा घटयति ॥

इति नामधातवः ॥

अथ कण्ठवादयः

कण्ठ्वादिभ्यो यक् ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नियं यक् स्यात्कार्ये । कण्ठ्वा गात्रविषर्जणे ॥

॥ १ ॥ कण्ठयति । कण्ठयत इत्यादि ॥

इति कण्ठवादयः ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया

कर्तरि कर्मव्यतिहारे १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये बोध्ये कर्तर्यात्मनेपदम् । व्यतिष्ठनीते । अन्यस्य
योग्यं ल्वनं करोतीत्यर्थः ॥

न गतिर्द्विसार्थेभ्यः १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिष्णन्ति ॥

नेर्विश्वः १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८ ॥

परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अक्क्रीणीते ॥

विपराम्यां जेः १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

समवप्रविभ्यः स्यः १ । ३ । २२ ॥

संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

अपह्वे झः १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाश्च १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

उदधरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुचरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ।
दाम्भ्य संयच्छते कामी ॥

पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सजन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।
एदिषिषते ॥

हलन्ताच्च १ । २ । १० ॥

इकसमीपाद्वलः परो म्बलदिः सन् कित् । निविबिक्षते ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञः १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं सूचनम् । उत्कुरुते—सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् ।
श्येनो वर्तिकामुत्कुरुते—भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते—सेवते
इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते—तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो दकस्योप-
खुरुते—गुणमाधत्ते । कथाः प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते—
धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् ? कटं करोति ॥

भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् ? महीं भुनक्ति ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

अनुपराभ्यां कृञः १ । ३ । ७९ ॥

कर्तुं च फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति ।

पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । खरितेत् । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

परेर्मृषः १ । ३ । ८२ ॥

परिमृष्यति ॥

ध्याक्षपरिभ्यो रमः १ । ३ । ८३ ॥

रम्ह स्त्रीकामायाम् । विरमति ॥

उपाञ्च १ । ३ । ८४ ॥

यश्चक्षुःशुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितम्यर्थोऽयम् ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

इति पदस्यवस्था ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मणोः १ । ३ । १३ ॥

लस्यात्मनेपदम् ॥

सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके । भावः क्रिया ।
सा च भावार्थकलकारेणानूयते । युष्मदस्मद्व्यां सामानाधिकरण्याभा-
वात्प्रथमः पुरुषः । तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतिर्न
द्विवचनादि किं त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः । त्वया मया अन्यैश्च भूयते ।
अभूवे ॥

स्यसिच्सीयुट्ठासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽन्त्यनप्रवृत्त्या
वा चिण्वदिट् च ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्या-
त्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । चिण्वद्-
भावपक्षेऽयमिट् । चिण्वद्वाधाद् वृद्धिः । भाविता, भविता ।
भाविष्यते, भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भाविषीष्ट,
भविषीष्ट ॥

चिण् भावकर्मणोः ३ । १ । ६६ ॥

लेखिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि ।
अभाविष्यत, अभविष्यत । अकर्मकोऽगुपसर्गवशात्सकर्मकः ।
अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्,
अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाश्चक्रे, भावयाम्बभूवे
भावयामासे । चिण्वदिट् । आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः ।

भाविता, भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । अभाव्यत ।
भाव्येत । भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्,
अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाश्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते ।
बोभूष्यते । बोभूयते ॥ अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः । स्तूयते विष्णुः ।
स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्,
अस्तोषाताम् ॥ श्रु गतौ ॥ गुणोऽर्त्ताति गुणः । अर्त्यते ॥ स्मृ स्मरणे ॥
स्मर्यते । सस्मरे । उपदेशप्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता, अर्ता । स्मारिता,
स्मर्ता । अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्यते ।
संप्रसारणम्—इज्यते ॥

तनोतेर्यकि ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । ताप्यते, तन्यते ॥

तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५ ॥

तपश्चलेखिण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन ।
धुमाहयेतीत्वम् । दीयते । धीयते । ददे ॥

आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ङिति कृति च । दायिता,
दाता । दायिर्पाष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिमाताम् ॥ भज्यते ॥

भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभञ्जि, अभञ्जि ॥ लभ्यते ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलम्भि ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात्कर्तृति भावे च लकारः ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्य कियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यति-
देशोऽप्यम्, तेन यगात्मनेपदचिण्विण्वदिटः स्युः । पश्यते फलम् ।
भिष्यते काष्ठम् । जपाचि । अभेदि । भावे, भिष्यते काष्ठेन ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया

अभिज्ञावचने लट् ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्पुपपदे भूतानघतने धातोर्लट् । लङोऽपवादः ॥
वस निवासे । स्मरसिकृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं मुष्यसे, चेतयसे
इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥

न भवि ३ । २ । ११३ ॥

पद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यदने अभुञ्जमहि ॥

कट् सं ३ । २ । ११८ ॥

छिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३ । ३ । १३१ ॥

वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति
च वा स्युः । कदागतोऽसि । अयमागच्छामि, अयमागमं वा । कदा
गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेवेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति
वेत्सुखं यास्यति । (भविष्यत्येवेष्यते) । नेह—हन्तीति पठायते ।
विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधिः प्रेरणं मृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् ।

यजेत ॥ निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं आह्नभोजनादौ दौहित्रादेः
प्रवर्तनम् । इह मुञ्जीत ॥ आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । इहासीत ॥
अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । पुत्रमध्यापयेद्भवान् ॥ संप्रश्नः
संप्रधारणम् । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् ॥ प्रार्थनं याचना । भो
भोजनं लभेय ॥ एवं लोट् ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति तिङ्ग्यं समाप्तम् ॥

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया

धातोः ३ । १ । ९१ ॥

आ तृतीयाव्यायसमाप्तेर्धे प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः ।
कृदतिङिति कृत्संज्ञा ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । ९४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा
स्यात् स्यधिकारोक्तं विना ॥

कृत्याः ३ । १ । ९५ ॥

प्बुत्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते—

तयोरेव कृत्यक्तखलर्धाः ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । भावे
औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ।

(केलिभर उपसंख्यानम्) । पचेळिमा माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः ।
भिदेळिमाः सरलाः । भेत्तव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥

क्वचिद्विभक्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥

स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

अचो यत् ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्धान्तोर्यत् स्यात् । चेयम् ॥

ईद्यति ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत इत्स्यात् । देयम् । ग्लेयम् ॥

पोरदुपधात् ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् ॥

एतिस्तुशास्वृज्जुषः क्यप् ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप् स्यात् ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७१ ॥

इत्यः । स्तुत्यः ॥ शासु अनुशिष्टौ ॥

शास इदङ्ह्रलोः ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि ह्रलौ किति । शिष्यः । वृत्त्यः ।

आहृत्यः । जुष्यः ॥

मृजेर्विभाषा ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः कथ्वा । मृज्यः ॥

अहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४ ॥

अवर्णान्तादल्लताच्च धातोर्ण्यत् । कार्यम् । हार्यम् ।
धार्यम् ॥

चजोः कु विष्ण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥

चजोः कुत्वं स्यात् विति प्यति च परे ॥

मृजेर्बुद्धिः ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको बुद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । मार्ग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

अथ पूर्वकृदन्तम्

ण्वुलृचो ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥

युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥

यु वु एतयोरनाकौ स्तः । कारकः । कर्ता ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

नन्धादेर्ल्युः, ग्रहादेर्णिनिः, पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति
नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । लवणः । प्राही । स्थायी ।
मन्त्री । पचादिराकृतिगणः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । बुधः । कुशः । इः । प्रियः । किरः ॥

आतश्चोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

प्रहः । सुलः ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि प्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्भातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ।
आतो लोप इटि च । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे
किम् । गोसन्दायः । (वा०) मूलविभुजादिभ्यः कः । मूलानि
विभुजति मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः ॥

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥

भिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

भिक्षाचरः । सेनाचरः । आशयेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु धोत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णाञ्जनव्ययस्य ८ । ३ ।

४६ ॥

आद्भुतरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु
परेषु । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

एजेः खश् ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

अरुद्रिषदजन्तस्य सुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते परे न
त्वय्यस्य । शिखाच्छादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥

प्रियवशे वदः स्वच् ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ ॥

मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

नेड्वशि कृति ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इण् न स्यात् ॥ शु हिंसायाम् ॥ सुशर्मा ।

प्रातरित्वा ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजावा ॥ ओणू
अपनयने ॥ अवावा । विच् ॥ रुष रिष हिंसायाम् ॥ रोट् । रेट् ।
सुगण् ॥

क्विप् च ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये शोर्ये । उष्णभोजी ॥

मनः ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने स्वश्च ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि स्वश्च स्यात्
चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ॥

स्वित्यनव्ययस्य ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः, ततो मुम् । कालिम्मन्या ॥

करणे यजः ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थे यजेर्णिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान्
सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

दृशेः क्वनिप् ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ॥

राजनि युधि कृजः ३ । २ । ९५ ॥

क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितप्यर्थः । राजानं योधितवान्
राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सहे च ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः ३ । २ । ९७ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ । ३ । १४ ॥

देरुक् । सरसिजम्, सरोजम् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ॥

क्तवत् निष्ठा १।१।२६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥

निष्ठा ३।२।१०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति । भावकर्मणोः
क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उक्तावितौ । स्नातं मया ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२ ॥

रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्, निष्ठापेक्षया पूर्वस्य
धातोर्दस्य च ॥ शृ हिंसायाम् । ऋत इत् । रपरः । णत्वम्
शीर्णः । भिनः । छिनः ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८।२।४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः ॥

त्वादिभ्यः ८।२।४४ ॥

एकविंशतेर्द्धादिभ्यः प्राग्वत् । छनः ॥ ज्या धातुः ॥
प्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥

हलः ६।४।२ ॥

अङ्गावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः । जीनः ॥

ओदितश्च ८।२।४५ ॥

भुजो भुग्नः । दुओश्चि, उच्छूनः ॥

शुषः कः ८।२।५१ ॥

निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥

पचो वः ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः ॥ क्षौ क्षये ॥

क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

निष्ठायां सेटि ६ । ४ । ५२ ॥

गेर्लोपः । भावितः । भावितवान् ॥ दृढ हिंसायाम् ॥

दृढः स्थूलबलयोः ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते ॥

दधातेर्हिः ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । हितम् ॥

दो ददु धोः ७ । ४ । ४६ ॥

धुरांश्चकस्य दा इत्यस्य दप् स्यात् तादौ किति । चर्त्तम् ।

दत्तः ॥

लिटः कानज्या ३ । २ । १०६ ॥

कसुश्च ३ । २ । १०७ ॥

लिटः कानच् कसुश्च वा स्तः । तडानावात्मनेपदम् । चक्राणः ॥

म्बोश्च ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य घातोर्नित्वं म्बोः परतः । जगन्मान् ॥

लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४ ॥

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः । शबादि ।

पचन्तं चैत्रं पश्य ॥

आने मुक् ७ । २ । ८२ ॥

अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य ।
लडित्यनुवर्तमाने पुनर्दण्डग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
क्वचित् । सन् द्विजः ॥

विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६ ॥

वेतेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन् । विद्वान् ॥

तौ सत् ३ । २ । १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्सञ्चौ स्तः ॥

लुटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तर-
पदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य ॥

आ ऋवेस्तच्छीलतद्धर्मवत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ ॥

किपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छ्रीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटान् ॥

जल्पमिक्षकुबुलुण्टवृढः वाकन् ३ । २ । १५५ ॥

वः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः व इत्सङ्गः स्यात् । जल्पाकः । भिक्षाकः ।

कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

सनाशंसमिक्ष उः ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

भ्राजभासधुर्विषुतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः कृप् ३ । २ । १७७ ॥

विभ्राट् । भाः ॥

राल्लोपः ६ । ४ । २१ ॥

रेफाञ्चोर्भेपः कौ मलादौ क्ङिति । धूः । विधुत् । ऊर्क् । पूः ।
दृशि प्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । प्रावस्तुत् । (किञ्चिप्रच्छया-
यत्स्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च) । यत्कीति वाक् ॥

ञ्छ्वोः शूडनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥

सतुकस्य छस्य वस्य च कमात् श् ऊठ् इत्यादेशौ स्तोऽनु-
नासिके कौ मलादौ च क्ङिति । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति
आयतत्त्वं । कटं प्रवते कटः । जूरुक्तः । अयति हरि श्रीः ॥

दाम्नीशसपुपुजस्तुतुदेसिसिचमिहपतदशनहः करणे
३ । २ । १८२ ॥

दाबादेः धृन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

तितुत्रतथसिसमरकसेषु च ७ । ३ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न । अक्षम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रम् । नद्धी ॥

अर्तिल्लूखनसहचर इत्रः ३ । २ । १८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् ।
खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् ॥

इति पूर्वकदन्तम् ॥

अथोणादयः

कृवापाजिमिस्त्रदिसाप्यशून्य उण् ॥ १ ॥ करोतीति करुः ।
वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् । स्नादुः ।
साप्नोति परकार्यमिति साधुः । आशु शीघ्रम् ॥

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विधादन्वयमेतद्भाष्यमुणादिषु ॥

॥ इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तम्

तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ।
भान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ३ । ३ । १६७ ॥

कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् । काः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥

भावे ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे धाव्ये धातोर्घञ् । भावः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

घञि च भावकरणयोः ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रम्यत्यस्मिन्निति
रङ्गः ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेक्ष कः ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम् ।
निकायः । कायः । गोमयनिकायः ॥

एरच् ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् । चयः । जयः ॥

ऋदोरप् ३ । ३ । ५७ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् । करः । गरः । यवः । लवः ।
स्तवः । पवः ॥ (घञर्थे कविधानम्) । प्रस्यः । विष्मः ॥

डिव्तः क्त्रिः ३ । ३ । ८८ ॥

क्त्रेर्मभित्यम् ४ । ४ । २० ॥

क्त्रिप्रत्ययान्तात्तम् निर्वृत्तेऽर्थे । याक्तेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् ॥
दुवप् उत्रिमम् ॥

टिव्तोऽयुच् ३ । ३ । ८९ ॥

दुवेष्ट कम्पने, वेथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३ । ३ । ९० ॥

यङ्गः । याच्ना । यत्नः । विद्मः । प्रश्नः । रक्षणः ॥

स्वपो नन् ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । उपधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः ।
(ऋत्यादिभ्यः क्तिन्निघ्रावद्वाभ्यः) । तेन नत्वम् । कीर्णः ।
छनिः । धूनिः । शूनिः । (संपदादिभ्यः क्विप्) । संपत् । विपत् ।
आपत् । (क्तिन्नपीष्यते) । संपत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ३ । ३ । ९७ ।
एते निपात्यन्ते ॥

ज्वरत्वरसिन्धुविमवामुपधायाश्च ६ । ४ । २० ॥

एषामुपधावकारयोरूढ् अनुनामिके ऋवौ झलादौ विञ्चति ॥
अतः क्विप् । जूः । दूः । झूः । ऊः । मूः ॥

इच्छा ३ । ३ । १०१ ॥
इषेर्निपातोऽयम् ॥

अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः खियामकारः प्रत्ययः स्यात् ।

चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥

गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हल्न्तात्खियामकारः प्रत्ययः स्यात् । ईडा ॥

ण्यासभ्रन्धो युच् ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः । कश्चरणा । कश्चरणा ॥

नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ ॥

ल्युट् च ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम्, हसनम् ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३ । ३ । ११८ ॥

छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य ६ । ४ । ९६ ॥

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे । दन्ताच्छाद्यन्ते-
ऽनेनेति दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥

अवे तूस्त्रोर्ध्वम् ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥

हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥

हल्ताद् धञ् । वायवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति
रामः । अपमृश्यतेऽनेन व्याधादिरित्यपामार्गः ॥

ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु
खल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-दुष्कः कटो भवता ।
अकृच्छ्रे-ईषत्करः । सुकरः ॥

आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्पानः शोभो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां
प्रहणं पूजार्थम् । अवैवावप्येनेति नियमान्नोपपदसमासः । दो
दद् धां । अत्र दत्त्वा । घुमास्येतोत्त्वम् । पीत्वा खल्व् । अलंखल्वोः
किम् १ मा कापीत् । प्रतिषेधयोः किम् १ अलंकारः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्त्वा
स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमनन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥

न क्त्वा सेट् १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शप्त्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ॥

रलो व्युपधाद्बलादेः संश्च १ । २ । २६ ॥

इवर्णोवर्णोपधाद्बलादंः रलन्तात्परौ क्त्वासर्तो सेटौ वा
किन्तौ स्तः । द्युत्तिष्वा, द्योत्तिष्वा । लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधा-
त्किम् ? वर्तित्वा । रलः किम् ? सोवत्वा । बलादेः किम् ?
एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा ॥

उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्मै क्त्वा इड्वा । शप्त्वा, शान्तवा । देवित्वा
द्युत्वा । दधातेहिः । हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वा ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हावस्तु-दात्वा ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वा ल्यबादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

आभीक्ष्ण्ये षोत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥

नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च षोत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् ।
अभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु च कृदन्तेषु च । स्मारं स्मारं
नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायस्यायम् । भोजम्भोजम् ।
श्रावं श्रावम् ॥

अन्यथैवंकथमित्थं तु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३ । ४ । २७ ॥

एष कृजं णमुल् स्यात् । सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवम्भूतश्चेत्
कृज् । न्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् ।
कायङ्कारम् । इत्यंकारं भुक्ते । सिद्धेति किम् ? शिरोऽन्यथा
कृत्वा भुक्ते ॥ इत्युत्तरकृदन्तम् ॥

॥ इति कृदन्तम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः ।
प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राणाधिक्ये परिमाणमात्रे संख्या— मात्रे च
प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः ।
ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे—तटः, तटी, तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः ।
वचनं संख्या । एकः, द्वौ, बहवः ॥

सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

इति प्रथमा ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं मज्जति । अभिहिते तु
कर्मादौ प्रथमा—हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः ॥

अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुष्टाच्चरच्चण्डरुधिप्रच्छिच्चिबूशासुप्तिमप्सुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकुष्वहाम् ॥ १ ॥
गां दोषि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति ।
गर्गान् शतं दण्डयति । वज्रमवर्णद्वि गाम् । माणवकं पन्यान्
पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्त्रि
वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मन्त्राति । देवदत्तं
शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ।
अर्यनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं मिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं
भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥

इति द्वितीया ।

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तारि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन
इतो वाली ॥

इति तृतीया ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गं ददाति ॥

नमस्स्वस्तिस्वाहास्वधालंबवद्योगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नमः । प्रजाम्भः स्वस्ति । अग्नये
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो
हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

अपायो त्रिस्तोत्रस्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमत्रधिभूतं कारकं
तदपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽध्यात्मततीत्यादि ॥

इति पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः संबन्धः
शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । कर्मदीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां
षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो
दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः ॥

इति षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ।

सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद्दूरान्तिकार्यैभ्यः ।
धौपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे
आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।
वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥

इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

अथ समासाः

तत्रादौ केवलसमासः । समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः ।
 स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः ॥ १ ॥ प्रायेण
 पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः ॥ २ ॥ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधान-
 स्तत्पुरुषस्तृतीयः ॥ तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विगुः
 ॥ ३ ॥ प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिस्यतुर्थः ॥ ४ ॥ प्रायेणोभ्य-
 पदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥ ५ ॥

समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थप्रितो बोध्यः ॥

प्राकङ्गारात्समासः २ । १ । ३ ॥

कङ्गाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा २ । १ । ४ ॥

सुप् सुपा सह वा समस्यते ॥ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो
 लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृतद्धितसमासैकशेषसनापन्तधातुरूपाः
 पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः ।

स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः ।
 'पूर्वं अम् भूतं सु' इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरदिति
 निर्देशात्पूर्वनिपातः । (इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च) ।
 बागर्थो इव बागर्थविव ॥

इति केवलसमासः ॥ १ ॥

अथान्ययीभावः

अन्ययीभावः २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥

अन्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्तयासंप्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसम्भक्तिसाकल्या-
न्तवचनेषु २ । १ । ६ ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमन्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते
सोऽन्ययीभावः । प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः । प्रायेणास्त्रपदविग्रहो
वा । विभक्तौ, हरि ङि अधि इति स्थिते ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंबन्धं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । इत्यच्चेः प्राक् प्रयोगः ।
सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया
स्त्वाद्युत्पत्तिः । अन्ययीभावश्चेत्यन्यत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥

अन्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् ॥ गाः पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः स्यात् ।
अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपे वा । कृष्णस्य समीपम् उक्कृष्णम् ।
मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्यवनम् । मक्षिकाणाम-
भावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत
इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरिः । विष्णोः पश्चादनुविष्णुः ।
योग्यतावीप्सापदार्यानिनिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् ।
अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं
सहरिः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणानुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् ।
सदृशः सख्या ससखिः । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तुणमन्यपरि-
त्यज्य सतृणमति । अग्निप्रन्यपर्यन्तमग्नीते साग्निः ॥

नदीभिश्च २ । १ । २० ॥

नदीभिः सह संख्या समस्यते । (समाहारे चायमिष्यते) ।
पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यश्च स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुप-
शरदम् । प्रतिविपाशम् । (जराया जरश्च) उपजरसमित्यादि ॥

अनश्च ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ॥

नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ।
उपचर्मम् । उपचर्म ॥

ज्ञयः ५ । ४ । १११ ॥

ज्ञयन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

इत्यव्ययीभावः ॥ ९ ॥

अथ तत्पुरुषः

तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥

द्विगुश्च २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २ । १ । ३० ॥

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुल्या खण्डः शङ्कुलखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? अङ्गा काणः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा श्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । (प०) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः ॥

चतुर्थो तदर्थार्थबलिहितसुस्वरश्चितैः २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा
प्राग्वत् । यूपाय दातुं यूपदातुं । (तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः) ।
तेनेह न—रन्ध्रनाय स्थाली । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता
चेति वक्तव्यम्) । द्विजार्थः सूयः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः ।
भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वयं चोरभयम् ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३९ ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

अल्लगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अम्याशा-
दागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥

षष्ठी २ । २ । ८ ॥

सुबन्तेन प्राग्वत् । राजपुरुषः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २ । २ । १ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्या-
विशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । एकाधिकरणे किम् ? पूर्वस्थात्राणाम् ॥

अर्धं नपुंसकम् २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यार्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । अर्धं
पिण्ड्याः अर्धपिण्डली ॥

सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड
इत्यादि । द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादि-
विभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥

संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ।
तेनेह न-उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये-
दिक्संख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्यां शाखायां भवः-पूर्वा शाखा इति
समासे जाते (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वान्नः) ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां नः ४ । २ । १०७ ॥

अस्माद्वाच्ये नः स्यादसंज्ञायाम् ॥

तद्वितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥

विति णिति च तद्वितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । यस्येति
च । पौर्वशालः ॥ पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ ।
(द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ॥

गौरतद्वितलुकि ५ । ४ । ९२ ॥

गोऽन्तात्तत्पुरुषाद्वच् स्यात् समासान्तो न तु तद्वितलुकि ।
पञ्चगवधनः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥

तद्विधित्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् ॥

द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥

द्विवचनं समाहार एकवत्स्यात् ॥

स नपुंसकम् २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां गवां
समाहारः पञ्चगवम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥

भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नीलोत्पलं
नीलोत्पलम् । बहुलप्रहणात्क्वचिन्तित्यम्—कृष्णसर्पः । क्वचिन्न-
रामो जामदग्न्यः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥

धन इव श्यामो धनश्यामः । (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्) । शाकप्रियः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

नञ् २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह सम्पत्यते ॥

नलोपो नञः ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्यात्रादेर्नुडागमः स्यात् । अनञः ।
नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥

कुगति प्रादयः २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥

ऊर्यादयश्च्यन्ता ङाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ।
उत्तीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । सुपुरुषः ॥ (प्रादयो
गताथर्थे प्रथमया) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । (अत्यादयः
क्रान्ताथर्थे द्वितीयया) । अतिक्रान्तो माद्यमिति विग्रहे—

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य
पूर्वनिपातः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदि-
कस्य हलः स्यात् । अतिमात्रः । (अवादयः कुष्टाथर्थे
तृतीयया) । अवकुष्टः कोकिल्या-अवकोकिलः । (पर्यादयो
ष्णानाथर्थे चतुर्थ्या) । परिजनोऽध्ययनाय-पर्यध्ययनः । (निरादयः
क्रान्ताथर्थे पञ्चम्या) । निष्क्रान्तः क्रौशाभ्याः-निष्क्रौशाभिवः ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्यम् ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाक्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि
तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥

उपपदमतिङ् २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिबन्तश्चायं
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् । मा
भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । (५०)
गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥
भ्याघ्री । अङ्गकीती । कच्छपीत्यादि ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य द्वयङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्माहणं द्वन्द्वार्थम् ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अहश्च रात्रिर्वाहोरात्रः ।
सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । (संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्) । द्विरात्रम् ।
त्रिरात्रम् ॥

राजाहःसखिम्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात् । परमराजः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे

जप्तीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो
महाजातीयः ॥

द्वयष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यीत्योः ६ । ३ । ४७ ॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥

त्रेस्त्रयः ६ । ३ । ४८ ॥

त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ३ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरी-
कुक्कुट्याविमौ । अर्धपिप्पलो । (द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रति-
बेधो वाच्यः) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

समस्येते । अकारश्चानयोरन्तादेशः । प्राप्तो जीविकां
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै-अलंकुमारिः ।
अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः ।

अर्धर्चम् । एवं अजतीर्यशरीरमण्डपयूपवेहाङ्कुशापात्रसूत्रादयः ।
सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कर्मनीयम् ॥

इति तत्पुरुषः ॥ ६ ॥

अथ बहुव्रीहिः

शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राद्वन्द्वात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । अत एव
ज्ञापकाद्वधधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः । प्राप्तमुदकं
यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरयोऽनङ्वान् । उपहृतपशू रुदः ।
उद्धृतौदना स्याली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः ।
(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । प्रपतितपर्णः,
प्रपर्णः । (नभोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) ।
अविद्यमानपुत्रः, अपुत्रः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥

उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपात-
नात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते
यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचक-
शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे
उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोत्रियोरिति हस्तः ।
चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः । अनूङ् किम् ? वामोरुभाष्यः ॥ पूरण्यां तु—

अपूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्ताहप्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरस्यात् ।
कल्याणी पञ्चमा यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री
प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रिय
इत्यादि ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्सच् ५ । ४ । ११३ ॥

स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घसक्थः ।
जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा
वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच् ॥

द्वित्रिभ्यां षः मूर्ध्नः ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥

अन्तर्बहिभ्यां च लोम्नः ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्जोमः । बहिर्जोमः ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिर्वर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ ।
व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः ।
कुसुब्जपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उक्ताकुत् । विकाकुत् ॥

पूर्णादिभाषा ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुर्द्वौ मित्रामित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥

सुहृभ्यां हृदयस्य हृद्भाशो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् ।
दुर्हृदमित्रः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥

सोऽपदादौ ८ । ३ । ३८ ॥

पाशकल्पकक्रान्तेषु विसर्गस्य सः ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥

एष्णिण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु सः । इति सः ।

व्यूढोरस्कः ॥

इणः षः ८ । ३ । ३९ ॥

इण उत्तरस्य विसर्गस्य षः पाशकल्पककाम्येषु परेषु ।
प्रियसर्पिष्कः ॥

निष्ठा २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् । युक्तयोगः ॥

शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कन्वा । महायशस्कः, महायशाः ॥

इति बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

अथ द्वन्द्वः

चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ।
समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारार्थाः । तत्र 'ईश्वरं गुहं च
भजस्व' इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः ।
'भिक्षामटं गां चानय' इत्यन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः ।
अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । 'धवखदिरो ऋन्धि' इति मिलितानामन्वय
इतरेतरयोगः । 'संज्ञापरिभाषम्' इति समूहः समाहारः ॥

राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजानो राजदन्ताः ।
(धर्मादिष्वनियमः) । अर्थधर्मौ । धर्मार्थावित्यादि ॥

द्वन्द्वे चि २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे भिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥

अजायदन्तम् २ । २ । ३३ ॥

द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥

अल्पाचूतरम् २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ ॥

पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ,
मातापितरौ वा ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितुर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् ।
रयिकाश्वारोहम् ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्वषहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक्
च वाक्स्वचम् । त्वक्स्वजम् । शमीद्वषदम् । वाक्स्वषम् । छत्रोपानहम् ।
समाहारे किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

इति द्वन्द्वः ॥ ५ ॥

अथ समासान्ताः

अक्षपूरक्षूः पथामानथे ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इतिच्छेदः । अगाधन्तस्य समासस्य अप्रत्ययो-
ऽन्तावयवोऽक्षे या ध्रुस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । विष्णुपुरम् । विमलापं
सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपणः ।
रम्यपयो देशः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव
गवाक्षः ॥

उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्रा ध्वो रयः ॥

न पूजनात् ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्यात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥

इति समासान्ताः ॥

अथ तद्धिताः, तत्रादौ साधारणप्रत्ययाः

समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥

एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् ।
गाणपतम् ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् ।
अणोऽपवादः । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा—॥

हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद् वा यमि । इति यलोपः ।
आदित्यः । प्राजापत्यः । (देवाब्रजौ) । दैव्यम् । दैवम् ।
(बहिषष्टिलोपो यश्च) । ब्राह्मः । (ईकक्च) ॥

किति च ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । बाहीकः ।
(गोरजादिप्रसङ्गे यत्) । गोरपत्यादि गव्यम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

औत्सः ॥

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ॥ १ ॥

अथापत्याधिकारः

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्तञौ भवनात् ४ । १८ । ७ ॥
धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्सन्तञौ
स्तः । स्त्रेणः । पौस्नः ॥

तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ॥
वष्टयन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः ॥

ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ ॥
उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते । उपगोरपत्यमौपगवः ।
आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रेणः । पौस्नः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४ । १ । १६२ ॥
अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥
गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥
गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यजिजोश्च २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यषजन्तमजन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बहुत्वे न तु जियाम् । गर्गाः । वत्साः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६३ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञ-
मेव स्यात् ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, जियां तु न युवसंज्ञा ॥

यजिजोश्च ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फढखलुधां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, लस्य ईय्,
घस्य इय्, एते स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

अत इज् ४ । १ । ९५ ॥

अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥

बाह्यादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥

बाह्विः । औडुलोमिः । (ओम्नोऽपत्येषु बहुव्यकारो
वक्तव्यः) । उडुलोमाः । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥

एभ्योऽञ् गोत्रे । ये त्वत्रानुषयस्तेभ्योऽपत्येऽयत्र तु गोत्रे ।

त्रिदस्य गोत्रं वैदः । वैदौ । विदाः । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । पौत्रौ ।
पौत्राः । एवं दौहित्रादयः ॥

शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥

अपत्ये । शैवः । गाङ्गः ॥

अभ्यन्धरवृष्णिकुरुम्यश्च ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिभ्यः—वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः ।

वृष्णिभ्यः—वासुदेवः । कुरुभ्यः—नाकुलः । साहदेवः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाद्याः ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः ।

षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥

आदण् । कानीनो व्यासः कर्णश्च ॥

राजश्चशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ॥

(राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्) ॥

ये चाभावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः ।

जातावेवेति किम् १—

अन् ६ । ४ । १६७ ॥

अन् प्रकृत्या स्यादणि परे । राजनः । स्वशूर्यः ॥

क्षत्राव् घः ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यत्र ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ४ । १ । १४६ ॥

ठस्येकः ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परस्य ठस्येवादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६८ ॥

जनपदक्षत्रियवाचकाश्चब्दादञ् स्यादपर्ये । पाश्चाळः ।

(क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) । पश्चाळानां

राजा पाश्चाळः । (पूरोरण् वक्तव्यः) । पौरवः । (पाण्डोर्द्व्यण्) ।

पाण्डयः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः ॥

ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥

अत्रादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वर्येषु तद्राजस्य लुक् तदर्यकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ।

इक्वाकवः । पश्चाळाः, इत्यादि ॥

कम्बोजारलुक् ४ । १ । १७५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । (कम्बो-

जादिभ्य इति वक्तव्यम्) । चोलः । शकः । केरळः । यवनः ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥ २ ॥

अथ रक्ताद्यर्थकाः

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥

अण् स्यात् । रण्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं
कषायम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥

अण् स्यात् । (तिष्यपुण्ययोर्नक्षत्राणि यज्ञोप इति
वाच्यम्) । पुण्येण युक्तं पौषमहः ॥

लुब्धविशेषे ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तर-
विशेषश्चेन्न गम्यते । अण् पुण्यः ॥

दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥

वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यौ ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥

अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण परिवृतो वासो रथः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृतः शराव नोदनः ॥

संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे कसंस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः ।

आष्टेऽण् संस्कृता आष्टा यवाः ॥

साऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं इविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ॥

शुक्राद्वचन् ४ । २ । २६ ॥

श्रुक्रियम् ॥

सोमाद्व्यण् ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् ॥

वाय्वृतुपितृवसो यत् ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

रीङ् ऋतः ७ । ४ । २७ ॥

अह्नकारे असर्वधातुके यकारे थौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रीङादेशः । यस्येति च । विष्णुम् । उषस्यम् ॥

पितृव्यमातुरुमातामहपितामहाः ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते । पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भाता
मातुलः । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥

तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह
(भस्यादे तद्धिते) इति पुंवद्भावे कृते—

इनप्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति
टिळोपो न । युवतीनां समूहो यौवैनम् ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥

तलन्तं खियाम् । प्राप्तता । जनता । बन्धुता । (गजसहाय्याभ्यां
चेति वक्तव्यम्) । गजता । सहायता । (अहः खः कृतौ) अहीनः ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७ ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१ ॥

इस्उस्उक्तान्तात्परस्य ठस्य कः । साकतुकम् । हास्तिकम् ।
धेनुकम् ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

न यत्राभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥
पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां
पूर्वौ कमादेवावागमौ स्तः । व्याकरणमन्वीते वेद या वैयाकरणः ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ॥

इति रत्नाकर्यकाः ॥ ३ ॥

अथ चातुरर्थिकाः

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाग्नि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः ॥

तेन निर्वृत्तम् ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥

तस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥

त्रिदिशाया अदूरभवं नगरं त्रिदिशम् ॥

जनपदे लुप् ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाष्ये चातुरर्थिकस्य लुप् ॥

लुपि युक्तवद्वयक्तिवचने १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिबल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चाब्जानां निवासो जनपदः

पञ्चाब्जः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ४ । २ । ८७ ॥

स्यः ८ । २ । १० ॥

स्यन्तान्मतोर्मस्य षः । कुमुदान् । नड्वान् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥

स्यन्तान्मतोर्मस्य षः । कुमुदान् । नड्वान् ॥

षः । वेतखान् ॥

नडशादाड्ड्वल् ४ । २ । ८८ ॥

नड्वल् । शाद्वल् ॥

शिखाया वल् ४ । २ । ८९ ॥

शिखावल् ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥ ४ ॥

अथ शेषिकाः

शेषे ४ । २ । ९२ ॥

अत्राद्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा
गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि
निष्ठा दार्पदाः सक्तवः । चतुर्भिर्लक्षं चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां
दृश्यते चानुर्दशं रक्षः । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

राष्ट्रावारपारादघखौ ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रे जातादिः
राष्ट्रियः । अक्षरपारीणः (अक्षरपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति ।
वक्तव्यम्) । अक्षरीणः । पारीणः । पाराक्षरीणः ।
इह प्रकृतिविशेषाद् घादयश्च्युत्युल्लन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां
जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखजौ ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणात्यः । पश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

सुप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राप्यम् । अपाप्यम् । उदीप्यम् । प्रतीप्यम् ॥

अव्ययाख्यम् ४ । २ । १०४ ॥

(अमेहस्वतसिन्ने एव) । अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः ।
ततस्त्यः । तत्रत्यः । (त्यन्नेर्धुव इति वक्तव्यम्) । नित्यः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥

त्यदादीनि च १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयः । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा
वक्तव्या) । देवदत्तीयः, दैवदत्तः ॥

गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥

गहीयः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ४ । ३ । १ ॥

चाञ्ठः । पक्षेऽग्नौ । युष्योर्युष्माकं वायं युष्मदीयः, अस्मदीयः ॥

तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतात्रादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीणः ।
आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युग्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खनि अणि च ।

तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु—

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥

मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमी स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च

परतः । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ॥

मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

कालाहुज् ४ । ३ । ११ ॥

काल्वाचिभ्यष्टु स्यात् । कालिकम् । मासिकम् । सांवसरिकम् । (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः ॥

प्रावृष ण्यः ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ॥

सायश्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट्ठुलौ तुट् च ४ ।
३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च काल्वाचिभ्यष्टुट्ठुलौ
स्तस्तयोस्तुट् च । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । 'प्राह्णेप्रगे' अनयो-
रेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् ॥

तत्र जातः ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । वृष्णे जातः
सौमित्रः । उरसे जात औत्सः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रियः । अवार-
पारे जातः—अवारपारीणः, इत्यादि ॥

प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६ ॥

एण्यापवादः । प्रावृषिकः ॥

प्रायभवः ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव । सुग्धे प्रायेण बाहुल्येन भवति सौग्धः ॥

सम्भूते २ । ३ । ४१ ॥

सुग्धे संभवति सौग्धः ॥

कोशाड्ढन् ४ । ३ । ४२ ॥

कौ शोयं वञ्चम् ॥

तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥

सुग्धे भवः सौग्धः । औत्सः । राष्ट्रियः ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । (जप्यात्मादेष्टुजिह्वते) । अध्यात्मं
भवमाध्यात्मिकम् ॥

अनुश्रुतिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिर्निति णिति किति च । आभिदैविकम् ।
आभिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

त्रिहामूलाकुलेश्च ४ । ३ । ६२ ॥

त्रिहामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताश्च ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गायम् ॥

तत् आगतः ४ । ३ । ७४ ॥

सृग्नादागतः सौम्यः ॥

ठगायस्यानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥

शुल्कशाखाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

विधायोनिषंबन्धेभ्यो बुब् ४ । ३ । ७७ ॥

औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥

समादागतं समरूप्यम् । पक्षे—गाहादित्वाच्छः । समीयम्
विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ॥

मयट् च ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । देवदत्तमयम् ॥

प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥

हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ॥

सृग्मं गच्छति सौम्यः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ ॥

सृग्ममभिनिष्क्रामति सौम्यं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥
शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः ॥

मोऽस्य निवासः ४ । ३ । ८९ ॥
सृग्मो निवासोऽस्य सौम्यः ॥

तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥
पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

तस्येदम् ४ । ३ । १२० ॥
उपगोरिदम् औपगवम् ॥

इति शेषिकाः ॥ ५ ॥

अथ विकारार्थकाः

तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥

(अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः) । अश्मनो विकारः आश्मः ।

आश्मनः । मार्तिकः ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥

चादिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्व कण्ठं

भस्म वा । पेपलम् ॥

मयङ्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ ॥ ३ । १४३

प्रकृतिमात्रान्मयङ् वा स्यात् विकारावयवयोः । अश्ममय

आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कप

माच्छादनम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् ॥

गोश्च पुरीषे ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

गोपयमोर्यत् ४ । ३ । १६० ॥

गन्धम् । पयस्यम् ॥

इति विकारार्थाः (प्राग्दीव्यतीयाः) ॥ १ ॥

अथ ठगधिकारः

प्राग्वहतेष्ठक् ४ । ४ । १ ॥

नद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २ ॥

अक्षौदीव्यति खनति जयति जितो वा आक्षिक्तः ॥

संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ॥

तरति ४ । ४ । ५ ॥

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

चरति ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद् गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्याद् । हस्तिना

चरति हास्तिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥

संसृष्टे ४ । ४ । २२ ॥

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥

रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दुर्दुरं करोति दार्दुरिकः ॥

धर्मं चरति ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः । (अधर्माच्चेति वक्तव्यम्) । अधार्मिकः ॥

शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धनुष्कः ॥

शीलम् ४ । ४ । ६१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ॥

नैकटिको भिक्षुकः ॥

इति ठगभिकारः । (प्राग्वहतीयाः) ॥ ७ ॥

अथ यदधिकारः

प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो यड्ढकौ ४ । ४ । ७७ ॥

इति चेति दीर्घे प्राप्ते-

न भङ्गुराम् ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्हुरोभोपधाया इको दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धीरेयः ।

नीवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाम्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्या-
नाम्यसमसमितसमितेषु ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण
प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुल्यया संमितं
तुल्यम् ॥

तत्र साधुः ४ । ४ । ९८ ॥

अग्रे साधुः-अप्रथः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभाव-
कर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

सभाया यः ४ । ४ । १०५ ॥

सम्यः ॥

इति वतोऽवधिः । (प्राग्घितायाः) ॥ ८ ॥

अथ छयतोरधिकारः

प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादिर्येष । उवर्गान्ताद्रवादिभ्यश्च यत् स्यात् ।

छस्थापवादः । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दाढ । गत्यम् । (नाभि नभं च) ।

नभ्योऽश्वः । नभ्यमञ्जनम् ॥

तस्मै हितम् ५ । १ । ५ ॥

वसेभ्यो हितो वसीयो गोधुक् ॥

शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥

दन्तयम् । कण्ठयम् । नस्यम् ॥

आत्मन्विद्यजनभोगोत्तरपदारखः ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ से ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनीनम् ।

विद्यजनीनम् । मातृभोगीणः ॥

इति छयतोरवधिः । (प्राक्क्रीतीयाः) ॥ ९ ॥

अथ ठजधिकारः

प्राग्बतेष्टम् ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति, ततः प्राक् ठजधिक्रियते ।

तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥

सप्तत्या क्रीतं सामतिकम् । प्रास्थिकम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ५ । १ । ४१ ॥

तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ स्तः । अनुशक्तिकादीनां च ।

सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिमस्रत्यशीतिन-

वतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥

लघु याम्यो भ्रतोत्यर्थे द्विर्तायान्तादृजादयः स्युः ॥

श्वेतच्छत्रमहति श्वेतच्छत्रिकः ॥

दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । अर्धः । वध्यः ॥

तेन निवृत्तम् ५ । १ । ७९ ॥

अहो निवृत्तम् आहिकम् ॥

इति टञोऽवधिः । (प्राग्वतोयाः) ॥ १० ॥

अथ त्वतलोरधिकारः

तेन तुल्यं क्रिया चेदिति ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अनीने । क्रिया चेदिति किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुष्ठुने प्रकारः । चैत्रस्येव चैत्र-
वन्मैत्रस्य गावः ॥

तस्य भावस्त्वतली ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता ।
त्वान्तं क्लीबम् ॥

आ च त्वान् ५ । १ । १२० ॥

ब्राह्मणस्य इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेने । अपवादैः सह
समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः ।
क्रिया भावः—स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौस्तम् ।
पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५ । १ । १२२ ॥

वावचनमगादिसमावेशार्थम् ॥

रश्चतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोर्धकारस्य रः स्यादिष्टेमेयस्सु परतः । पृथुमृदुभृश-
कृशादपारिवृद्धानामेव रत्वम् ॥

टेः ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेलोप इष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा—

इयन्ताच्च लघुपूर्वात् ५ । १ । १३१ ॥

इयन्ताल्लघुपूर्वात् प्रातिपदिकाद्भावेऽण् प्रत्ययः । पार्थिवम् ।
अदिमा, भार्दवम् ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् । ददिमा ॥

गुणवचनत्राङ्गणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥

चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मृदस्य भावः
कर्म वा मौढ्यम् । बाह्यस्य भावः आकृतिगणोऽयम् ॥

सख्युर्यः ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ५ । १ । १२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥

सेनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥

इति त्वत्त्वोरधिकारः ॥ ११ ॥

अथ भवनाद्यर्थकाः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥

भवत्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥

ब्राह्मिण्योर्दक् ५ । २ । २ ॥

त्रैलोक्यम् । शाल्यम् ॥

द्वैतज्ञवीनं मञ्जायाम् ५ । २ । २३ ॥

द्योगोदोहशब्दस्य द्वियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् निपात्यते ।
दृष्टान् इति दोहः भ्रारम् । द्योगोदोहस्य विकारः—द्वैतज्ञवीनं
नवनीतम् ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥

तारकाः संजाता अस्य तारयितं नभः । पण्डितः । आकृति-
गणोऽयम् ॥

प्रमाणे द्वयमज्दध्नज्मात्रचः ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य—ऊरुद्वयसम् । ऊरुदध्नम् ।
ऊरुमात्रम् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

किमिदं ग्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप् स्याद् वकारस्य वक्ष्व ।

इदं किमोरीशुकी ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की । कियान् । इयान् ॥

संख्याया अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयोऽयच् स्यात् स चादुदात्तः । उभयम् ॥

तस्य पूरणे ङट् ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरणः एकादशः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥

ढटो मडागमः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ?

ति विश्वतेर्हिति ६ । ४ । १४२ ॥

विश्वतेर्भस्य विशब्दस्य लोपो डिति परे । विशः । असंख्यादेः

किम् ? एकादशः ॥

पट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१ ॥

एषां थुगागमः स्याद्भटि । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः ।

कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाद्भट् । कतिपययः । चतुर्थः ॥

द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४ ॥

बटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः ॥

ओत्रियंश्छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥

ओत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छन्दसः ॥

पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वा ॥

सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वा ॥

इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

इति भवनाद्यर्थकाः ॥ १२ ॥

अथ मत्वर्थीयाः

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । गरुत्मान् । वसोः
संप्रसारणम् । विदुष्मान् । (गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः) । शुक्लं
गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५ । २ । ९६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थाकिम् । शिखावान् । दीपः ।
प्राण्यङ्गादेव । मेघावान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् ५ । २ । १००

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामा-
दिभ्यो नः । पामनः । (ग० सू०) अङ्गात्कल्याणे अङ्गना । (ग० सू०)
लक्ष्म्या अच् । लक्ष्मणः । पिच्छादिभ्य इल । पिच्छलः । पिच्छवान् ॥

दन्त उन्नत उरच् ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

केशाद्वाऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥
केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् । (अन्येभ्योऽपि
दृश्यते) । मणिवः । (अर्णसो लोपश्च) । अर्णवः ॥

अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥
दण्डः । दण्डिकः ॥

व्रीक्षादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥
व्रीही । व्रीहिकः ॥

अस्मायामेभास्त्रजो विनिः ५ । २ । १२१ ॥
यशस्वी । यशस्वान् । मायात्री । मेघात्री । वैष्णवी ॥

वाचो गिमिनिः ५ । २ । १२४ ॥
वाग्मी ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥
अर्शोऽस्य विषते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥

अहंशुभमोर्युस् ५ । २ । १४० ॥
अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥
इति मत्वर्थोवाः ॥ १३ ॥

अथ प्राग्दिशीयाः

प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ ॥

दिक्छन्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः
स्युः ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽदृषादिभ्यः ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दान्वेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिच् वा स्यात् ॥

कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुलः,
कस्मात् ॥

इदम इश् ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे । इतः ॥

अन् ५ । ३ । ५ ॥

एतदः प्राग्दिशीये । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । अतः । अमुतः
यतः । अतः । बहुतः । द्वादेशस्तु द्वाभ्याम् ॥

पर्याभिभ्यां च ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । सर्वत्र इत्यर्थः । अभितः ।
उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ५ । ३ । ११ ॥

त्रयोऽपवादः । इह ॥

क्लिमोऽत् ५ । ३ । १२ ॥

वाप्रहणमपहृष्यते । सप्तम्यन्तात्क्लिमोऽद्वा स्यात् पक्षे ऋल् ॥

क्वाप्ति ७ । २ । १०५ ॥

किमः कादेशः स्यादति । क, कुत्र ॥

इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिञ्जदयो दृश्यन्ते ।

दशिप्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र
भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं
दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले दा ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः काळार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले
सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले
किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ५ । ३ । १६ ॥

सप्तम्यन्तात् काल इत्येव ॥

एतेतौ रथोः ५ । ३ । ४ ॥

इदमशब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च
प्राग्दिशीये परे । अस्मिन् काले • एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥

अनघतने हिंलन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि, तदा ॥

एतदः ५ । ३ । ५ ॥

एत इत् एतौ स्तो रेफादौ पादौ च प्राग्दिशीये । एतस्मिन्
काले एतर्हि ॥

प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः विमादिभ्यस्थाल् स्याद् स्वार्ये । तेन
प्रकारेण तथा । यथा ॥

इदमस्यमुः ५ । ३ । २४ ॥

वाञ्छोऽपवादः । (एतदोऽपि वाच्यः) । अनेन एतेन वा
प्रकारेण इत्थम् ॥

किमथ ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

इति प्राग्निदृष्टीयाः ॥ १४ ॥

अथ प्राग्वीयाः

अतिशयने तमविष्टनौ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थ एतौ स्तः । अयमेवा-
मतिशयेनादयः आदयतमः । लघुतमः, लघ्विष्टः ॥

तिङ्श्च ५ । ३ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये धोत्ये तमप् स्यात् ॥

तरप्तमपौ घः १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥

किम् एदन्तात्तिङोऽन्यथाच यो घस्तदन्तादायुः स्यान्न तु
द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राहेतमाम् । पचत्तमाम् ।
उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्ततः ॥

द्विवचनविभज्योऽपदे तरवीयसुनौ ५ । ३ । ७७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोऽपदे धुतिङन्तादेतौ
स्तः । पूर्वयोरन्वादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरो
लघीयान् ॥ उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयास्तः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६० ॥

नस्य आदेशः स्यादजायोः परतः ॥

प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः, श्रेयान् ॥

न्य च ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य आदेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोः रिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा ।

भूयान् ॥

इष्टस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्याद् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

विन्मतोर्लुक् ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्बी स्रजिष्ठः ।

स्रजीयान् । अतिशयेन स्वर्गवान् स्वचिष्ठः । स्वर्जीयान् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पन्देश्यदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः ।

पञ्चतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमासिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु
परतः । ईषदूनः पदुर्बहुपदुः । पदुकल्पः । सुपः किम् । जयति वल्गम् ॥

प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिहृताश्रित्यतः प्राक्काधिकारः ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५ । ३ । ७१ ॥

कापवादः । तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥

अज्ञाते ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।
(ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । अन्यत्र
सुबन्तस्य) । युष्मकाभिः । युवकयोः । त्वयका ॥

कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

किञ्चित्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतच् ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५ । ३ । ९३ ॥

जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । बहूनां मध्ये एकस्य
निर्धारणे डतमग्वा स्यात् । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः ।
वाप्रश्नमकजर्थम् । यकः । सकः ॥

इति प्रागिवीयाः ॥ १५ ॥

अथ स्वार्थिकाः

इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६ ॥

कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिरश्वकः । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्) । अश्वकः ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूर्णमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूर्णमयं पर्व ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

बहुलपार्थञ्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । ४२ ॥

बहुनि ददाति बहुशः । अल्पशः । (आद्यादिभ्यस्तसेरु- संख्यानम्) । आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । खरेण, खरतः । वर्णतः ॥

कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५ । ४ । ५० ॥

(अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

अस्य च्चौ ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्गस्य ईत्यात् च्चौ । वेलेपि अन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः
कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्राह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ।
अव्ययस्य आवीर्त्तनेति वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ५ । ४ । ५२ ॥

ध्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥

सात्पदाद्योः ८ । ३ । १११ ॥

सस्य षत्वं न स्यात् । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति ।
दधि सिञ्चति ॥

च्चौ च ७ । ४ । २६ ॥

च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीभवति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्थादनिताँ डाच् ५।४।५७॥

द्वयजेवावरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं
यस्य तस्माद्डाच् स्यात् कृम्बस्तिभिर्योगे । (डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्) ।
इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्) ।
डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति
तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् ?
इषाकरोति । द्वयजवरार्थात्किम् ? अत्रकरोति । अवरेति किम् ?
खरडखरटाकरोति । अनितौ किम् ? पठिति करोति ॥

इति स्वार्थिकाः ॥ १६ ॥

॥ इति तद्धिताः ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥

अजायतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यद् स्त्रीत्वं तत्र योस्ये टाप्
स्यात् । अजा । एङका । अश्वा । षटका । मूषिका । बाला । वत्सा ।
होडा । मन्दा । विलाता । इत्यादि ॥ मेधा । गङ्गा । सर्वा ॥

उगितश्च ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्ताः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात् । भवती । भवन्ती ।
पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दध्नञ्मात्रच्त्तयप्ठक्ठञ्क्ञ्करपः ४ ।

१ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यद्दिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः
स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुङ्चरी । नदट् नदी । देवट् देवी । सौपर्णेयी ।
ऐन्द्री । भौत्सी । ऊरुइयसी । ऊरुदध्नी । ऊरुमात्री । पञ्चनयी ।
आश्विक्की । लावणिकी । यादृशी । इत्यरी । (नञ्सन्त्रीकृत्स्न्युंस्तरुण-
सलुनानामुपसंख्यानम्) । खैणी । पौत्नी । शाक्तिकी । यार्थीकी ।
आढ्यंकरणी । तरुणी । तडुनी ॥

यञश्च ४ । १ । १६ ॥

यञन्ताद् जियां ङीप्स्यात् । अङ्कारलोपे कृते—

इलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५० ॥

इलः परस्य तद्धितयकारस्योपभाभूतस्य लोप इति परे । गौर्मां ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥

यञन्ताद् ष्फो वा स्यात्स च तद्धितः ॥

विद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥

विद्भ्यो गौरादिभ्यश्च जियां ङीप् स्यात् । गार्गायणी । नर्तकी ।
गौरी । अनबुद्धी । अनङ्गही । आकृतिगणोऽयम् ॥

वयसि प्रथमे ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्ताद् जियां ङीप्स्यात् । कुमारी ॥

द्विगोः ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादिस्त्रात्त्रिफल्य ।
भ्यनीक्य सेना ॥

वर्णादिनुदात्तात्तोपधातो नः ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तलोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा
ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी, एता । रोहिणी, रोहिता ॥

वोतो गुणवचनाद् ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्री, मृदुः ॥

बह्नादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी, बहुः । (रुदिका-
दक्तिनः) । रात्री, रात्रिः । (सर्वतोऽक्तिन्यर्पादित्येके) ।
शकटी । शकटिः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् । गोपस्य
स्त्री गोपी । (पालकान्तान्)—

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि स आप्सुपः परो
न नेत् । गोपालिका । अश्वपालिका । सर्विवा । कारिका ।
अतः किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात्किम् ? शक्नोतीति शका । असुपः
किम् ? बहुपरिभाजका नगरी । (सूर्यादेवतायां चाभ्याद्यः) । सूर्यस्य
स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ? (मूर्त्यागस्त्ययोरे च ङ्या च) ।
पलोपः । सूरी—कुन्ती, मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रस्य स्त्री—इन्द्राणी ।
वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । (हिमारण्य-
योर्महत्त्वे) । महद्भिं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । (यत्रादोषे) ।
दुष्टो यवो यवानी । (यवनाल्लिप्याम्) । यवनानां लिपियव-
नानी । (मातुलोपाध्याययोरानुवा) । मातुलानी, मातुली ।

उपाध्यायानी, उपाध्यायी। (आचार्यादणत्वं च)। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी ।
(अर्यश्चत्रियाभ्यां वा स्त्रार्ये) । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ॥

क्रीतान्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । बलक्रीती ।
स्वचिन् । धनक्रीता ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्ताददन्तान् ङीष् वा स्यात् ।
केशानतिक्रान्ता—अतिकेशी, अतिकेशा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा ।
असंयोगोपधात्किम् ? सुगुल्का । उपसर्जनात्किम् ? शिखा ॥

न क्रोडादिबहुचः ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाङ्गान्न ङाप् । कल्याणक्रोडा । आकृति-
गणोऽयम् सुजघना ॥

नखप्रस्तात्संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥

न ङीष् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकार-
व्यवधाने । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् ? ताम्रमुखी कन्या ॥

जानेरस्त्रीविषयादयोपधान् ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचियन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ।
तटी । वृषली । कठा । बह्वृची । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् ?
बलाका । अयोपधात्किम् ? क्षत्रिया (योपधप्रतिषेधे हयगव्यमुकय-

मनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः) । ह्यी । गवयी । मुकयो । हउत्तद्विनस्येति
यलोपः । मनुषी । (मत्स्यस्य ड्याम्) । यओपः । मत्सी ।

इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५ ॥
डी ष् । दाक्षी ॥

ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥
उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुः ।
अयोपधात्किम् । अव्यर्तुर्ब्राह्मणी ॥

पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥
पङ्गूः । (अशुरस्योकाराकारलोपश्च) अश्रुः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९ ॥
उपमानवाचि पूर्वपदमुरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ्
स्यात् । करभोरुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ४ । १ । ७० ॥
अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहि तोरुः । शफोरुः । लक्षणोरुः ।
वामोरुः ॥

शार्ङ्गैरवाद्यजो डीन् ४ । १ । ७३ ॥
शार्ङ्गैरवादेरओ योऽकारस्तदन्ताश्च जातिवाचिनो डीन्
स्यात् । शाङ्गैरवी । वै दी । ब्राह्मणी । (नृनरयोर्वृद्धिश्च) ।
नारी ॥

यूनस्तिः ४ । १ । ७७ ॥

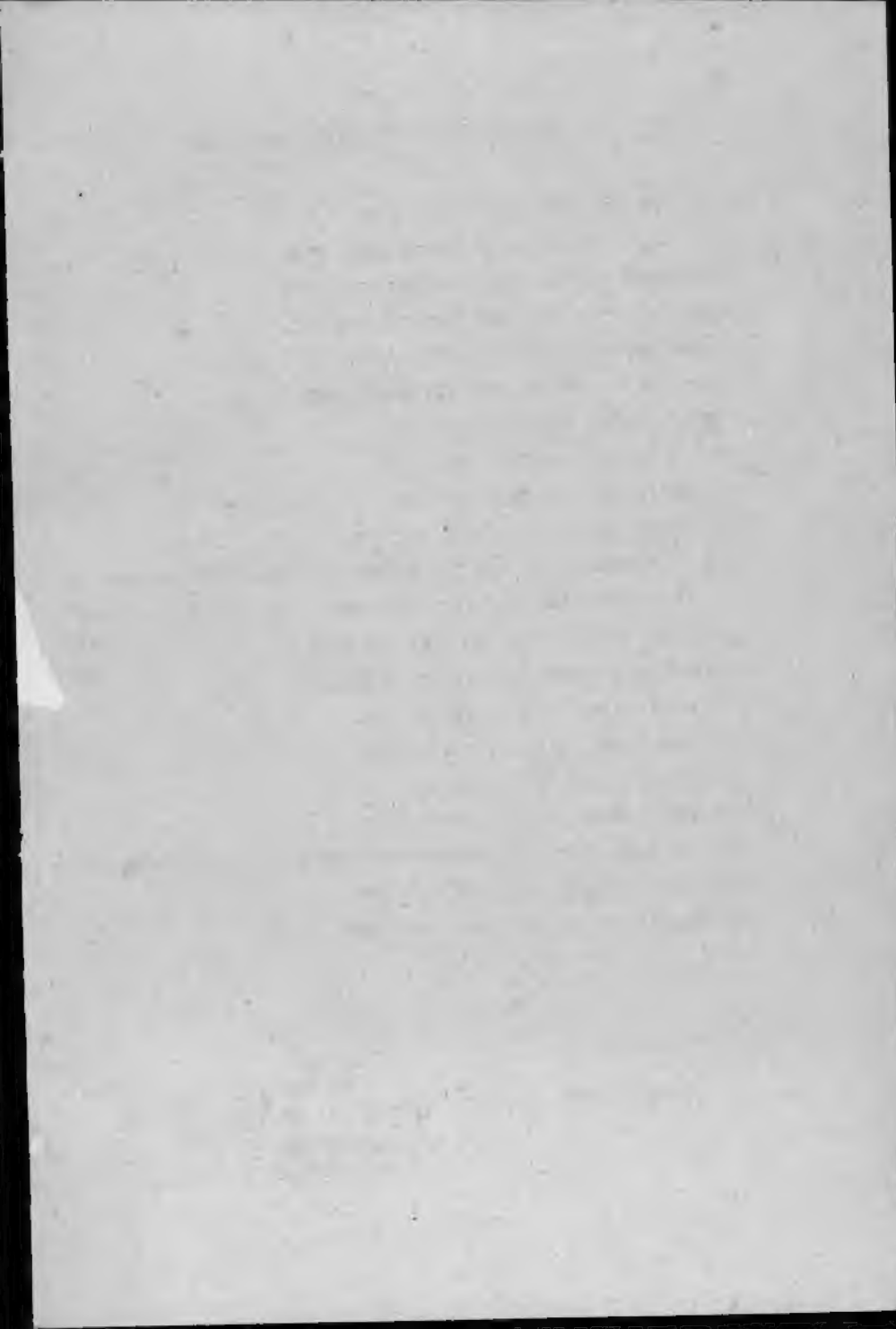
युवञ्छब्दात् स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् । युवतिः ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

शास्त्राग्तरे प्रविष्टानां बालानां शोपकारिका ।

कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी सम्पूर्णा ॥

समूह गायनमा गाउने राष्ट्रिय गीत

हटने होइन डटी लडने नेपालीको बानी हुन्छ
कहिले नझुक्ने शिर उभैको स्वाभिमानि नेपाली हुन्छ
विश्वको कुना काप्चामा खोज, नेपालीको मुटुमा खोज
त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ... २
श्रीपेचको नवै रङ्ग डाँफे चरीले बोकेर उड्छ
एकता अनि वीरताको गाथा सारङ्गीले गाउँदै हिड्छ
खुकुरीको डोबभित्र वीरहरूको पाइला हुन्छ
पर्वतराज हिमालमुनि गुराँस त फुलेको हुन्छ
गुराँसको रङ्ग हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
हाम्रो मुटुको रगत हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
रातो रङ्ग सिम्रीकको रङ्ग, चन्द्र सूर्य अण्डाको रङ्ग, त्यो पनि त रातो हुन्छ
त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ... २
हाम्रो मादल शान्तिको लागि मरुभूमिमा परेड खेल्छ
स्वयम्भूको दुइटो आँखाले न्याय अन्याय छुट्याई हेर्छ
बाँच र बचाऊ भन्ने छातिभित्र कुँदिएको हुन्छ
ठेला उठेको हातमा हेर, पसीना त बगेको हुन्छ
पसीनाको नदी हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
हामी माथिको आकाश हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
नीलो रङ्ग शान्तिको रङ्ग, हाम्रो अण्डाको किनारको रङ्ग, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ
त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ

संस्कृत भाषा ९/१०

